Government of Karnataka

शेवधिः

द्वितीयो भागः

द्वितीयपदवीपूर्व-संस्कृत-पाठ्यपुस्तकम्

***

ಶೇವಧಿ

ಭಾಗ - ೨

ದ್ವಿತೀಯ ಪದವಿಪೂರ್ವ ಸಂಸ್ಕೃತ ಪಾಠ್ಯಪುಸ್ತಕ

2015 - 2016

*****

ಪದವಿಪೂರ್ವ ಶಿಕ್ಷಣ ಇಲಾಖೆ,
ಮಲ್ಲೇಶ್ವರ, ಬೆಂಗಳೂರು.

© *Department of Pre-University Education* 2014-2015.

All Rights Are Reserved

No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photo copying, recording or otherwise without the prior permission of the publisher.

Revised Edition - 2015

This book is sold subject to the condition that it shall not, by way of trade, be lent, resold, hired out or otherwise disposed of without the publisher's consent, in any form of binding or cover other than that in which it is published.

The correct price of this publication is the price printed on this page/cover page. Any revised price indicated by a rubber stamp or by a sticker or by any other means is incorrect and should be unacceptable.

Printed on 80 GSM Maplitho paper

The Karnataka Text Book Society ®
100 feet Ring Road, Banashankari
III Stage, BENGALURU - 560 085.

Publisher :
VINAYAKA OFFSET PRINTERS
#56, 9th Main, 1st Cross, Kaverinagar,
BSK II Stage, Banashankari Industrial Area
Bengaluru - 560 070.
Mobile : 94480 58802
Email : vinayaka1000@yahoo.com

EDITORIAL COMMITTEE

Vidushi Dr. Y.S. GAYATHRI, M.A., B.Ed., Ph.D. — **Chairperson**
Selection Grade Lecturer in Samskritha
Sree Balaji P.U. College for Women
Hanumanthanagar, Bengaluru – 560 019.

Vidwan Dr. B.S. PARVATHARAJU, M.A., Ph.D. — **Co-ordinator**
Selection Grade Lecturer and HOD of Samskritha
Marimallappa's Pre-University College,
Seethavilasa Road, Mysore – 570 024.

Sri BALACHANDRA, M.A., B.Ed. — **Co-ordinator**
Selection Grade Lecturer in Samskritha
Govt. P.U. College,
Karwar – 581 301
North Canara Dist.

Sri S.M. HEGDE, M.A., B.Ed. — **Convenor**
Senior Lecturer in Samskritha
BEL P.U. College, Jalahally,
Bengaluru – 560 013.

Sri B.C. SHANTHARAJU, M.A. (San), M.A. (Kan) — **Member**
Senior Lecturer in Samskritha
Sri Kongadiyappa P.U. College,
Doddaballapura – 561 203
Bengaluru Rural District.

Dr. RAMAKRISHNA BHAT, M.A., Ph.D. **Member**
Senior Lecturer in Samskritha
Vidyodaya P.U. College
Yadalli, Sirsi – 581 340.

Sri B. SATYANARAYANA, M.A. **Member**
Lecturer in Samskritha
Sri Satyasai Lokaseva P.U. College
Muddenahally – 562 101
Chikkaballapura Dist.

Smt VASUDHA G. HEGDE, M.A. **Member**
Senior Lecturer in Samskritha
Govt. P.U. College,
Vanivilas Institute, Fort
Bengaluru - 560 002.

Dr. GIRISH DHRUVARAJ A KAMANCHI, M.A., Ph.D. **Member**
Lecturer in Samskritha
B.L.D.E.'s S.S. P.U. College
Bijapur - 585 106.

Dr. GURURAJA RAO C.H., M.A., B.Ed., Ph.D. **Member**
Lecturer in Samskritha
S.D.M. P.U. College
Krishnamurthypuram,
Mysore - 570 004.

REVIEW COMMITTEE

Dr. Y.B. PRABHAVATHI, M.A., Ph.D.
Selection Grade Lecturer and HOD of Samskritha
N.M.K.R.V. PU College for women
Jayanagar, Bengaluru – 560 011.

Dr. C. SHIVA KUMARASWAMY, M.A., M.Phil, Ph.D.
Professor and HOD of Samskritha
Basaveshwara First Grade College,
Rajajinagar, Bengaluru - 560 010.

Vidwan GANGADHARA V. BHAT,
Asst. Prof. in Naveena Nyaya,
Maharaja Samskritha College,
Mysore - 570 004.

सत्यमेव जयते

भारतसंविधानम्

उद्देशः

वयं भारतीयाः भारतं सम्पूर्णं प्रभुत्व-सम्पन्नं, समाजवादि, मतनिरपेक्षं, प्रजातन्त्रात्मकं गणराज्यं कर्तुं तस्य प्रजाभ्यः -

सामाजिकम्, आर्थिकं राजनैतिकं च न्याय्यम्

विचार-अभिव्यक्ति-विश्वास-धर्म-उपासनासु स्वतन्त्रताम्

प्रतिष्ठा-अवसरयोः समानतां प्राप्तुं

एतेषु सर्वेषु व्यक्तेः गरिमानं राष्ट्रस्य एकताम्-अखण्डतां च सुनिश्चितं कर्तुं तासु

सम्बन्धं वर्धयितुं च दृढसङ्कल्पं कृत्वा नः सांविधानिकसभायाम् एतस्याम् अद्य २६ नवेम्बर् १९४९ तमे दिने संविधानमेतत् अङ्गीकृतम् अधिनियमितम् आत्मार्पितं च कृतम् ।

प्रास्ताविकम्

'भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा', 'संस्कृतिसंस्कृताश्रिता','संस्कृतं भारतस्य आत्मा' इत्यादिसंस्कृतप्रशस्तयः संस्कृतभाषायाः गरिमानं वर्धयन्ति । अस्माकं राष्ट्रस्य इतिहासः ज्ञातव्यश्चेत् संस्कृतम् अध्येतव्यम् । वेदकालादारभ्य अद्ययावत् या साहित्यधारा निरन्तरं प्रवहमाना वर्तते, तां ज्ञातुं संस्कृताध्ययनम् अत्यवश्यकम् । अस्यां भाषायां विद्यमाना वैज्ञानिकी सम्पत् साहित्यम् अभिवर्धयन्ती अस्ति ।

२०१३-१४ वर्षतःप्रथमपदवीपूर्वकक्ष्यायाः कृते नूतनं पाठ्यपुस्तकं पदवीपूर्वशिक्षणविभागेन प्रकाशितम्। २०१४-१५ वर्षतः द्वितीयपदवीपूर्वकक्ष्यायाः कृते विविधेषु विषयेषु पाठ्यांशानां परिष्करणं, परिवर्तनं च भवेत् इत्याशास्य पाठ्यपुस्तकं कथं भवेत् इति पदवीपूर्वशिक्षणविभागः मार्गम् असूचयत् । राष्ट्रिय पठ्यचर्या २००५ तथा NCERT मार्गसूची अनुसरणीया इति स्पष्टं निर्देशनं दत्तम् - 'नूतनः पाठ्यक्रमः भारमुक्तः, कण्ठपाठमुक्तः च भवेत्; पाठ्यांशानां अनुसन्धानं जीवने यथा भवेत् तथा पाठाः भवेयुः; देशप्रेम-देशभक्तानां चरितानि, परिसररक्षणं, जीवनावश्यकानि मौल्यानि, कन्नड-संस्कृतभाषयोः कृतभूरिपरिश्रमाणां व्यक्तीनां परिचयः विद्यार्थिनां जीवने मार्गदर्शकाः उपयोगिनश्च अंशा योजनीया :' इति । तामनुसृत्य, **शेवधिः II** पाठ्यपुस्तकं समित्या विरचितं वर्तते ।

अस्मिन् पाठ्यपुस्तके दश पाठाः सन्ति । उपर्युक्ताः अंशाः एतेषु पाठेषु उपनिबद्धाः । व्याकरणविभागः, अभ्यासपुस्तकं, परिशिष्टभागः, मार्गदर्शिनी प्रश्नपत्रिका, मार्गदर्शिनी उत्तरपत्रिका , नीलनक्षम् इत्यनेन क्रमेण पुस्तकं विन्यस्तम् । संस्कृताध्ययनस्य प्रयोजनमपि प्रत्येकतया प्रदत्तम् । भास्वती II (NCERT) पाठ्यपुस्तके भूमिका भागः हिन्दीभाषया रचिता वर्तते । पदवीपूर्वशिक्षणविभागस्य आदेशानुसारं पुस्तकेऽस्मिन् भूमिकाभागः कन्नडभाषया प्रदत्तः ।

समितिमिमां चित्त्वा एतद्दायित्वम् अदात् कर्णाटकपदवीपूर्वशिक्षणविभागः । तदर्थं तस्य निर्देशकेभ्यः सर्वेभ्यः अधिकारिभ्यः च कृतज्ञताः अर्पयति समितिः । पाठ्यपुस्तकरचनासन्दर्भे विविधाः शिक्षणसंस्थाः एतदर्थं विशेषतया महदानुकूल्यं कल्पितवत्यः । ताभ्यः सर्वाभ्यः संस्थाभ्यः, तासां शासनमण्डलीभ्यश्च हार्दं कार्तज्ञ्यमर्पयति समितिः । अस्मिन् वर्षे परिशीलनासमितिरपि सदस्यनिर्विशेषं कार्यं निरूढवती ।

पाठ्यपुस्तकस्य आप्रथमगोष्ठ्याः सर्वासु गोष्ठीषु क्रियाशीलतया भागम् ऊढ्वा, सकाले समुचितं मार्गदर्शनं दत्त्वा अस्मिन् कर्मणि साहाय्यं प्रदत्तवद्भ्यः सर्वेभ्यः सगौरवं कृतज्ञतास्समर्पयति समितिः ।

समितेः सर्वे सदस्याः अस्यां पाठ्यपुस्तकरचनायां सम्पूर्णं सहकारं प्रदत्तवन्तः । तेभ्यः सर्वेभ्यः भ्रातृभ्यः भगिनीभ्यश्च हृत्पूर्वककृतज्ञताः समर्पयामि । पाठ्यपुस्तकमिदं यावच्छक्ति निर्दुष्टम् आकर्षकञ्च कृतं विद्यते । पुस्तकस्यास्य निर्माणे कृतभूरिसाहाय्येभ्यः समितेः सदस्येभ्यः, पदवीपूर्वशिक्षणविभागस्य अधिकारिभ्यः, टङ्कनकार्यं कृतवत्यै कु।। हेमलता बि. भगिन्यै, आकर्षकं मुखपुटं विरचितवते मैसूरुनगरस्य सन्तोष् क्रियेषन्स् संस्थाधीशाय श्री. रविशङ्करमहोदयाय, मुद्रणकर्तृभ्यः, अपि च अस्मिन् कर्मणि प्रत्यक्षतया परोक्षतया च सहकारं दत्तवद्भ्यः सर्वेभ्योऽपि सर्वेषां परतया भूयो वन्दनानि ।

डा. वै.एस्. गायत्री
अध्यक्षा
द्वितीयपदवीपूर्वकक्ष्या
संस्कृतपाठ्यपुस्तक-रचनासमितिः
पदवीपूर्वशिक्षणविभागः बेङ्गलूरु

किमर्थं संस्कृतम् अध्येयम् ?

- भारतदेशस्य अमूल्या सम्पत् संस्कृतम् । संस्कृतेन भारतस्य विशेषः विश्वस्मिन् प्रतिष्ठापितः। अतः प्रपञ्चे भारतविषये आदरः वर्तते । तस्य आदरस्य रक्षणाय, वर्धनाय च संस्कृताध्ययनं भारतीयानाम् अस्माकं सर्वेषाम् आद्यं कर्तव्यम् ।

- वेदकालादारभ्य अद्यपर्यन्तं संस्कृतप्रभावः भारतस्य सर्वेषु क्षेत्रेषु अविच्छिन्नतया दृश्यते । तदा तदा कालप्रवाहे बौद्धिकाध्ययनेन सांस्कृतिकाध्ययने बाधितमिव संस्कृताध्ययनं पराक्रमेण प्रबाधितम् । अथापि संस्कृतं हित्वा भारतं कल्पयितुं न शक्यते । एवं भारतीयतायाः प्रत्यभिज्ञायते संस्कृतम् ।

- भारतस्य इतिहासः संस्कृतेन यथार्थतया प्रकाशितः । अतः स्वदेशस्य इतिहासाधिगमाय संस्कृतं प्रभवति ।

- भाषासु सर्वासु समर्था इयं वाणी । सहस्रेभ्यः वर्षेभ्यः अविरूपा भावनिवेदने यथावत् कुर्वन्ती विराजते । अतः भावानुगुणतया भाषितुं संस्कृतं साधनम् । तत्र तावत् संस्कृतभाषया सार्थकजीवननिर्वहणोपयोगिनः विषयाः समग्रतया निरूपिताः । अतः इतराभ्यः भाषाभ्यः स्वरूपतः प्रतिपाद्यविषयतश्च अतिरिच्यते । अतः संस्कृतम् अध्येयम् ।

- सर्वासामपि ज्ञानशाखानां न्यूनातिन्यूनं पीठिका अनया भाषया लभ्यते । संशोधनं कर्तुं संस्कृतभाषा उपकरोति । संशोधनं निरूपयितुं निरूपणातन्त्रम् अनुगृह्णाति इति कारणतः संस्कृतम् अभ्यसनीयम् ।

- ग्राहकाणाम्, उत्पादकानां, वितरकाणां च मिथः हितावहां वाणिज्यपद्धतिम् आविष्करोति अर्थशास्त्रं कौटिलीयम् । धर्माङ्गम् अर्थशास्त्रं विश्वक्षेमकरम् अवगन्तुं संस्कृतम् अध्येतव्यम्।

- समासेन विषयनिवेदनाय मार्गं कल्पयति । व्यासेन निरूपयितुं सरणिम् आवेदयति । अतः आमूलाग्रसंशोधनरुचीनां संस्कृतं मूलधनायते । अत एव सम्प्रत्यपि वैदेशिकाः संशोधनरताः संस्कृताभिमुखा दृश्यन्ते । यदि भारतीयाः वयं संस्कृतं न जानीमः तर्हि संस्कृतपिपठिषवः कम् अवलम्बयेयुः ?

- भारतस्य विविधतायाम् एकतास्थापकं संस्कृतमिति अध्येयं संस्कृतम् ।

- संस्कृतम् अन्वर्थकम् । अत एव अत्र परिशुद्धोच्चारणं, नियमानुगुणं पदवाक्यप्रयोगः, छन्दोनियमानुवर्तनम्, उदात्त - अनुदात्त - स्वरितस्वरानुसरणं च अस्मान् नियमयति । एतेन वचसः नियमपालनेन कायमनसोः नियमनमपि अनया भाषया प्रबोध्यते । तदेव त्रिकरणशुद्ध्युपायाय संस्कृतम् अध्येतव्यम् । येन रोगमुक्ताः, त्यागरक्ताः, परस्परं भावयन्तः विश्वहितैषिणो भूत्वा जीवितुं शक्नुमः । अतः न केवलं स्वदेहहिताय, स्वदेशहिताय वा किन्तु विश्वहिताय संस्कृतम् अवश्यम् अध्येतव्यम् ।

✻ ✻ ✻

भूमिका

'मङ्गलम्' ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮಂಗಳದೊಂದಿಗೆ ಯಾವುದೇ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭಿಸುವುದು ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿದೆ. ತನ್ನಿಮಿತ್ತವಾಗಿ ಆಚಾರ್ಯತ್ರಯರ ಮೂರು ಪ್ರಾರ್ಥನಾ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

१. 'पुराणभारतम्' ಎಂಬ ಪಾಠ್ಯಭಾಗವು ಪ್ರಸಿದ್ಧ ಪುರಾಣಗಳಿಂದ ಆಯ್ದುಕೊಂಡ ಶ್ಲೋಕಗಳಾಗಿವೆ. ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪುರಾಣಗಳು ಮಹತ್ತ್ವದ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆದಿವೆ. ವೇದದ ಗೂಢಾರ್ಥವನ್ನು ಆಖ್ಯಾನ - ಉಪಾಖ್ಯಾನಗಳ ಮೂಲಕ ಸರಳಗೊಳಿಸಿ, ಪ್ರಕಾರಾಂತರದಿಂದ ವರ್ಣಿಸುತ್ತವೆ. ಧರ್ಮ, ದರ್ಶನ ಮತ್ತು ಲೋಕನೀತಿಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವುದು, ಕ್ಷೇತ್ರ-ತೀರ್ಥಾದಿಗಳ ಮಹಿಮೆ, ಸೃಷ್ಟಿ- ಪ್ರಳಯಗಳ ವಿಚಾರ, ರಾಜ- ಋಷಿಗಳ ಚರಿತ್ರೆ ಇವುಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವುದು ಪುರಾಣಗಳ ಉದ್ದೇಶ. ಇಲ್ಲಿ ಬರುವ ದ್ವೀಪಗಳ, ಪರ್ವತಗಳ, ನದಿಗಳ, ತೀರ್ಥಕ್ಷೇತ್ರಗಳ, ನಗರಗಳ ವರ್ಣನೆಗಳಿಂದ ಭೌಗೋಳಿಕ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಾಪ್ತವಾಗುತ್ತದೆ. ಪುರಾಣಗಳು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವಾದ ಮತ್ತು ಆದರ್ಶವಾದ ಇತಿಹಾಸವಾಗಿದೆ. ಅಲ್ಲಿಯ ವರ್ಣನೆಗಳು ಕೇವಲ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ವರ್ಣನೆಗೆ ಮಾತ್ರ ಸೀಮಿತವಾಗಿರದೆ, ಇಂದಿನ ಭಾರತದ ನೈಸರ್ಗಿಕ ಸಂಪನ್ಮೂಲಗಳೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಉಳಿಸಿ, ಬೆಳೆಸಿ, ಭರತಭೂಮಿಯ ಬಗ್ಗೆ ಗೌರವವನ್ನು ಮೂಡಿಸುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಈ ಪಾಠ್ಯಭಾಗವನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ.

२. 'परेषामपि रक्ष जीवितम्' ಎಂಬ ಪಾಠ್ಯಭಾಗವನ್ನು ವರರುಚಿ ಎಂಬ ಕವಿಯಿಂದ ರಚಿತವಾದ 'ಸಿಂಹಾಸನದ್ವಾತ್ರಿಂಶಿಕಾ' ಎಂಬ ಕಥಾಸಂಕಲನದಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಥೆಯಲ್ಲಿ ವಿಕ್ರಮಾದಿತ್ಯನಲ್ಲಿದ್ದ ಪರಹಿತಾಕಾಂಕ್ಷೆಯಿಂದ ಪ್ರಭಾವಿತನಾಗಿ ಜನ್ಮತಃ ಕ್ರೂರಿಯಾದ ರಾಕ್ಷಸನೂ ಪರಿವರ್ತಿತನಾಗುತ್ತಾನೆ. 'ಪರಹಿತಕ್ಕಾಗಿ ಬಾಳುವುದೇ ಶ್ರೇಷ್ಠಜೀವನ' ಎಂಬ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಈ ಪಾಠ್ಯಭಾಗವು ಸಾರುತ್ತದೆ.

३. 'निर्विमर्शा हि भीरवः' ಎಂಬ ಪಾಠವನ್ನು ಸೋಮದೇವನ 'ಕಥಾಸರಿತ್ಸಾಗರಃ' ದ ತೃತೀಯ ಲಂಬಕದ ಪ್ರಥಮ ತರಂಗದಿಂದ ಆರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಾಚೀನ ಪದ್ಯಕಾವ್ಯವನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುತ್ತದೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಕೃತ್ರಿಮ ನಡತೆಯು ಅಪಮಾನವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುವುದು. ಯಾವುದೇ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಸನ್ನಡತೆಯು ಶ್ರೇಯಸ್ಕರ. ಇದಕ್ಕೆ ದೈವವೂ ಪೂರಕವಾಗುತ್ತದೆಯೆಂಬ ನೀತಿಯನ್ನು ಸಾರುವಲ್ಲಿ ಈ ಪದ್ಯಭಾಗವು ಪ್ರಸ್ತುತವೆನಿಸುತ್ತದೆ.

४. 'शून्या मेऽङ्गुलिः' ಕಾಳಿದಾಸ ವಿರಚಿತ 'ಅಭಿಜ್ಞಾನ ಶಾಕುಂತಲ' ನಾಟಕದ ಐದನೆಯ ಅಂಕದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಈ ಅಂಕವು ಅನೇಕ ಕಾರಣಗಳಿಂದಾಗಿ ಅತಿ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪಡೆದಿದೆ. ಮಹರ್ಷಿ ದುರ್ವಾಸರ ಶಾಪವು ದುಷ್ಯಂತನು ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಮರೆಯುವಂತೆ ಮಾಡಿತು. ನಂತರ, ಕಣ್ವಾಶ್ರಮದಿಂದ ಋಷಿಕುಮಾರರ ಆಗಮನ, ದುಷ್ಯಂತನ ಭೇಟಿ, ಕಣ್ವರ ಸಂದೇಶ, ರಾಜನ ಧರ್ಮಪ್ರವೃತ್ತಿ ಹಾಗೂ ತೊಳಲಾಟ, ಶಕುಂತಲೆಯನ್ನು ಅವನು ತಿರಸ್ಕರಿಸುವುದು, ಮುಗ್ಧೆ ಶಕುಂತಲೆಯ ಸಹಜ ಕೋಪ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇಲ್ಲಿ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಮೂಡಿ ಬಂದಿವೆ. ದುಷ್ಯಂತ-ಶಕುಂತಲೆಯರ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವಿಧಿಯ ಪ್ರಾಬಲ್ಯವನ್ನು ಕಾಣಬಹುದು.

೫. 'महाराणाप्रतापः' ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಅವಲೋಕಿಸಿದಾಗ ಭಾರತವು ಅನೇಕ ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಪರಕೀಯರ ದಾಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗಿರುವುದು ಕಂಡು ಬರುತ್ತದೆ. ರಾಜರುಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವ ಗುಂಪುಗಾರಿಕೆ, ಒಳಜಗಳಗಳ ದುರುಪಯೋಗದಿಂದ ನಮ್ಮನ್ನು ಪರರು ಆಳುವಂತಾಯಿತು. ಆದರೆ ಅನೇಕ ವೀರರು, ದೇಶಭಕ್ತರು ತಾವು ಎಂತಹ ಕಷ್ಟ ಅನುಭವಿಸಿದರೂ ಸಾಹಸ, ಶೌರ್ಯ, ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಶತ್ರುಗಳ ವಿರುದ್ಧ ಹೋರಾಡಿ, ಕ್ಷಾತ್ರತೇಜಸ್ಸನ್ನು ಬೆಳಗಿದ 'ಮಹಾರಾಣಾಪ್ರತಾಪಸಿಂಹ' ನಂತಹ ಆದರ್ಶ ದೇಶಭಕ್ತರನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವ ಸಲುವಾಗಿ, ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಲ್ಲಿ ಆತ್ಮಾಭಿಮಾನ, ದೇಶಭಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಜಾಗ್ರತಗೊಳಿಸುವ ಆಶಯದಿಂದ ಈ ಪಾಠವನ್ನು ಆಯ್ಕೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ.

೬. 'अनुरागोदयः' ಎಂಬ ಪಾಠವನ್ನು ಮಹಾಕವಿ ಬಾಣಭಟ್ಟನ 'ಕಾದಂಬರೀ' ಗದ್ಯಕಾವ್ಯದ ಮಹಾಶ್ವೇತಾವೃತ್ತಾಂತದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಬಾಣಭಟ್ಟನ ಗದ್ಯರಸಪ್ರವಾಹವನ್ನು, ವರ್ಣನಾಚಾತುರ್ಯವನ್ನು, ಪದಸಂಪತ್ತನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸುವ ಪಾಠ ಇದಾಗಿದೆ. ಮಹಾಶ್ವೇತಾ ಎಂಬ ಗಂಧರ್ವರಾಜಕುವರಿಯು, ತಾಪಸಕುಮಾರ ಪುಂಡರೀಕನಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತಳಾಗುವ ಬಗೆ, ಪುಂಡರೀಕನೂ ಸಹ ತನ್ನಲ್ಲಿರುವ 'ಸಂಯಮ'ವನ್ನು ಮರೆತು ಅವಳಲ್ಲಿ ಅನುರಕ್ತನಾಗುವ ಪರಿ, ಮಿತ್ರನ ಮನೋವಿಕಾರವನ್ನು ತಿಳಿದ ಕಪಿಂಜಲನ ಹಿತೋಪದೇಶದ ಮಾತುಗಳ ವೈಖರಿ, ಪುಂಡರೀಕ-ಮಹಾಶ್ವೇತೆಯರ ಮಾತು-ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಸೂಚಿತವಾಗುವ ಧ್ವನಿ - ಇವೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಈ ಪಾಠವು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸುತ್ತದೆ.

೭. 'सा शान्तिः' ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯ ಕಥೆಯನ್ನು ಕೀರ್ತಿಶೇಷ ಡಾ|| ಬಿ.ಎಸ್.ರಾಮಕೃಷ್ಣರಾವ್‌ರವರ 'ಸಂಸ್ಕೃತಗದ್ಯಲೇಖಾವಲೀ' ಎಂಬ ಕೃತಿಯಿಂದ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳಲಾಗಿದೆ. ಇಲ್ಲಿನ ಕಥಾನಾಯಕಿ 'ಶಾಂತಿ' ವಸ್ತ್ರಾಲಯವೊಂದರಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯ ನಿರ್ವಹಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ತರುಣನೋರ್ವನು ಅವಳ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ಮರುಳಾಗುತ್ತಾನೆ. ಅವನ ಮನಸ್ಸು ದೌರ್ಬಲ್ಯದಿಂದ ಚಂಚಲಗೊಳ್ಳುತ್ತದೆ. ಒಂದು ದಿನ ಶಾಂತಿಯೇ ಅವನ ಕಾರ್ಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಆಗಮಿಸುತ್ತಾಳೆ. ಅಲ್ಲಿ ಅವಳ ಬದುಕಿನ ವಾಸ್ತವ ಸ್ಥಿತಿ, ಹಾಗೂ ಅವಳ ನಡೆ-ನುಡಿ, ಆ ತರುಣನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಪರಿವರ್ತಿಸುತ್ತದೆ. ಸಮಾಜದಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನು ಗೌರವದಿಂದ ಕಾಣಬೇಕು ಎಂಬ ಸಂದೇಶವನ್ನು ಈ ಕಥಾಭಾಗವು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ.

೮. 'विधिविलसितम्' ಎಂಬ ಈ ಪಾಠವನ್ನು ಡಾ|| ಕೆ.ಎಸ್. ನಾಗರಾಜನ್‌ರವರ 'ಗುರುಶಾಪಂ' ಎಂಬ ನಾಟಕದ ಮೊದಲನೆಯ ಅಂಕದಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಅಸಾಧಾರಣ ಗುರುಭಕ್ತಿಯನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಕರ್ಣನು ಅಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯ ಪ್ರಾವೀಣ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಬೇಕೆಂಬ ಮಹದಾಸೆಯಿಂದ, ತಾನು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಕುಮಾರ ಎಂದು ಹೇಳಿಕೊಂಡು ಪರಶುರಾಮರ ಬಳಿಗೆ ಬಂದು, ಶಿಷ್ಯತ್ವವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿ ಸೇವೆಯನ್ನು ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಅವರ ಪ್ರೀತ್ಯಾದರಗಳಿಗೆ ಪಾತ್ರನಾಗಿ, ಭಾರ್ಗವಾಸ್ತ್ರವೇ ಮೊದಲಾದ ಅಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಸಿದ್ಧಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಾನೆ. ವಜ್ರಕೀಟ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಕೋಪಾವಿಷ್ಟರಾದ ಗುರುಗಳಿಂದ ಶಾಪಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. 'ಅಸ್ತ್ರವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲಿ ನೀನು ನನ್ನನ್ನೂ ಮೀರಿಸುವೆ' ಎಂದು ಆಶೀರ್ವದಿಸಿದ ಗುರುಗಳೇ ಕರ್ಣನಿಗೆ 'ನಿನ್ನ ಆಪತ್ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅಸ್ತ್ರಗಳು ಮರೆಯುವಂತಾಗಲಿ' ಎಂದು ಶಾಪ ನೀಡುವುದರಿಂದ, ಜೀವನದಲ್ಲಿ ವಿಧಿಯ ಪ್ರಭಾವವನ್ನು ಮೀರಲು ಯಾರಿಂದಲೂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಅಂಶವು ಈ ನಾಟಕದಲ್ಲಿ ಸೊಗಸಾಗಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದೆ.

९. **'नीतिसारः'** ಎಂಬ ಪಾಠವನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತ ನೀತಿಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಸಂಗ್ರಹಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕವಿಶ್ರೇಷ್ಠರು ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಾವ್ಯ ಸೌಂದರ್ಯವರ್ಧನೆಗೋಸ್ಕರ ಮತ್ತು ಜೀವನದ ನೀತಿಯನ್ನು ಬೋಧಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ನೀತಿಬೋಧಕ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವರು. ಉತ್ತಮವಾದ ನೈತಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ, ರಾಜಕೀಯ, ಧಾರ್ಮಿಕ, ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ಬದುಕನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲು ಈ ನೀತಿ ಗ್ರಂಥಗಳು ದಾರಿದೀಪವಾಗಿವೆ. ಅವುಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮ ದೈನಂದಿನ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದರಿಂದ ಸದ್ಗುಣಗಳು ವೃದ್ಧಿಯಾಗುತ್ತವೆ.

१०. **'कृष्णशास्त्रीमहोदयः'** ಎಂಬ ಪಾಠದಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಕೃತಭಾಷೆಗೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ಸೇವೆಯನ್ನು ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಕನ್ನಡ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಮಹನೀಯರನ್ನು ಪರಿಚಯಿಸಲಾಗಿದೆ. ಕನ್ನಡನಾಡಿನ ನೆಲ-ಜಲ-ಭಾಷೆಗಳ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿ ಹಲವಾರು ಮಹನೀಯರು ತಮ್ಮ ಜೀವನವನ್ನೇ ಮುಡಿಪಾಗಿಟ್ಟಿದ್ದಾರೆ. ಅಂತಹವರಲ್ಲಿ ಪ್ರೊ. ಎ. ಆರ್. ಕೃಷ್ಣಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಅಗ್ರಗಣ್ಯರು. ಅವರ ವಿದ್ವತ್ತು, ಜೀವನದೃಷ್ಟಿ, ನಿಷ್ಪಕ್ಷಪಾತವಾದ ವಿಮರ್ಶೆ, ಶಿಷ್ಯವಾತ್ಸಲ್ಯ, ಜೀವನ ಕ್ರಮ, ಎಲ್ಲವೂ ಎಲ್ಲರ ಜೀವನದಲ್ಲೂ ಅಳವಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲೇ ಬೇಕಾದಂತಹ ಮೌಲ್ಯಗಳು. ಇವುಗಳನ್ನು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳು ತಮ್ಮ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಪರಿಪಾಲಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದರೆ, ಜೀವನವು ಹೆಚ್ಚು ಮೌಲ್ಯಯುತವಾಗುತ್ತದೆನ್ನುವ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಶ್ರೀಯುತರ ವ್ಯಕ್ತಿಪರಿಚಯವನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದೆ.

* * *

उपन्यासकेभ्यः सूचनाः

१. शैक्षणिकवर्षे १२० बोधनावधयः निर्दिष्टाः । सप्ताहे ५ अवधयः । वर्षारम्भे सेतुपाठः कार्यः ।

२. 'मङ्गलम्' भागात् प्रश्नाः न भवन्ति ।

३. सर्वेषां श्लोकानाम् अन्वयः तत्तत् पाठस्य अन्ते प्रदत्तः । यत्र अर्थविशेषः वर्तते तत्र भावार्थोऽपि उल्लिखितः ।

४. अर्धवार्षिकपरीक्षायाः कृते प्रथमपाठादारभ्य षष्ठपाठपर्यन्तं प्रश्नाः प्रष्टव्याः।

५. भूमिका-योग्यताविस्तारपीठिकाभागेभ्यः प्रश्नाः परीक्षासु न प्रष्टव्याः, परं बोधनीयाः।

६. आस्मिन् पाठ्यपुस्तके व्याकरणांशाः संक्षेपतया प्रदत्ताः । विस्तृततया बोधनार्थम् उपलभ्यमानानि व्याकरणपुस्तकानि अनुसर्तुं प्रभवन्ति ।

७. 'अभ्यासः' इति भागे प्रदत्ताः प्रश्नाः एव सर्वासु परीक्षासु अनिवार्यतया प्रष्टव्याः ।

व्याकरणविषयकप्रश्नाः अभ्यासपुस्तकात् एव स्वीकर्तव्याः । तत्र अष्टविधप्रश्नाः सन्ति । सप्त एव प्रष्टव्याः । (व्याकरणदोषं परिहरत अथवा पदपरिचयं कुरुत, अनयोः एक एव प्रष्टव्यः।)

८. अनुवादविषयकप्रश्नाः, पत्रलेखनम् अपि अभ्यासपुस्तकात् एव भवेयुः ।

९. अर्थग्रहणार्थं ५ अङ्कानां कृते दीयमानः प्रश्नः पाठ्यपुस्तकात् मार्गदर्शिनी प्रश्नपत्रिकायाः वा न स्वीकर्तव्यः । पठ्येतरः परिच्छेद एव भवेत् ।

१०. छात्राणां सौलभ्यार्थं परिशिष्टभागे व्याकरणस्य केचन नियमाः दत्ताः ।

* * *

विषयानुक्रमणिका

	प्रास्ताविकम्	**i**
	भूमिका	**v**
	मङ्गलम्	1
१.	पुराणभारतम्	2
२.	परेषामपि रक्ष जीवितम्	11
३.	निर्विमर्शा हि भीरवः	17
४.	शून्या मेऽङ्गुलिः	24
५.	महाराणाप्रतापः	42
६.	अनुरागोदयः	49
७.	सा शान्तिः	58
८.	विधिविलसितम्	65
९.	नीतिसारः	72
१०.	कृष्णशास्त्रीमहोदयः	79

व्याकरणविभागः

१.	सन्धिः	86
२.	शब्दरूपाणि	89
३.	क्रियापदानि	95
४.	कृदन्ताः	99
५.	समासाः	101
६.	कारकाणि	105
७.	प्रयोगाः	106
८.	अलङ्काराः	109
	अभ्यासपुस्तकम्	111
९.	भाषान्तरपाठाः	133
१०.	अर्थग्रहणम्	137
११.	पत्रलेखनम्	138
	परिशिष्टभागः	143
१२.	कोष्ठकः	164
१३.	मार्गदर्शिनी प्रश्नपत्रिका - १	166
१४.	**मार्गदर्शिनी उत्तरपत्रिका - १**	**172**
१५.	मार्गदर्शिनी प्रश्नपत्रिका - २	199
१६.	मासिकपाठ्यविभागः (Class chart)	207

मङ्गलम्

अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् ।
भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः ।। (विष्णुषट्पदी-श्री आदिशङ्कराचार्याः)

ಜಗದೊಡೆಯನಾದ ವಿಷ್ಣುವೇ ! ನನ್ನ ಅವಿನಯವನ್ನು ದೂರ ಮಾಡು, ಮನಸ್ಸನ್ನು ಹದಗೊಳಿಸು. ಪ್ರಾಪಂಚಿಕ ಆಸೆಯೆಂಬ ಮರೀಚಿಕೆಯನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸು. ಪ್ರಾಣಿದಯೆಯನ್ನು ವರ್ಧಿಸು. ಸಂಸಾರಸಾಗರದಿಂದ ನನ್ನನ್ನು ದಾಟಿಸು.

Oh! Vishnu, the Lord of the universe, help me to keep away from disobedience and control my mind. Detach me from the mirage of worldly desire. Increase my kindness towards all. Oh! Lord, enable me to cross the ocean of life.

तवानुभूतिसम्भूतप्रीतिकारितदासताम् ।
देहि मे कृपया नाथ न जाने गतिमन्यथा ।। (श्रीरङ्गगद्यम्-श्री रामानुजाचार्याः)

ಹೇ ಭಗವಂತನೆ, ನಿನ್ನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಉಂಟಾದ, ಪ್ರೀತಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುವ, ಸೇವಕಭಾವನೆಯನ್ನು ಕೃಪೆತೋರಿ ನನಗೆ ನೀಡು. ನೀನಲ್ಲದೆ ನನಗೆ ಬೇರೆ ಗತಿಯಿಲ್ಲ.

Oh ! Almighty ! May you bestow upon me with your special grace, the feeling of bondage. Nothing is there other than You.

कुरु भुङ्क्ष्व च कर्म निजं नियतं हरिपादविनम्रधिया सततम् ।
हरिरेव परो हरिरेव गुरुः हरिरेव जगत्पितृमातृगतिः ।। (द्वादशस्तोत्रम्-श्री मध्वाचार्याः)

ಹರಿಯೇ ಜಗತ್ತಿನ ತಾಯಿ, ತಂದೆ, ಗುರು ಮತ್ತು ದೈವವು. ಹರಿಯೇ ಸರ್ವಶ್ರೇಷ್ಠ. ಆದ್ದರಿಂದ ಭಕ್ತಿಯಿಂದ ನಿರಂತರವಾಗಿ ವಿಹಿತವಾದ ನಿನ್ನ ಕರ್ಮಗಳನ್ನು ಆಚರಿಸು ಮತ್ತು ನಿನ್ನ ಕರ್ಮಫಲವನ್ನು ಅನುಭವಿಸು.

Hari is the father, mother and the ultimate resort. He is the supreme. So with full devotion unto Hari,continue to do your duties and enjoy the fruits of the deeds accordingly.

* * *

१. पुराणभारतम्

(विविधपुराणेभ्यः सङ्गृहीतः)

पीठिका

भारतीयसाहित्ये अष्टादशपुराणानि प्रसिद्धानि । तेषु पुराणेषु कर्म, ज्ञानं, भक्तिः, तत्त्वं च इत्यादयः बहवो विषयाः प्रस्तुताः । तथा पुराणभारतं विशेषतः वर्णितम् । प्रस्तुतपद्यभागः ब्रह्माण्ड-वराह- मार्कण्डेय- पद्म- नारदीय- विष्णुधर्मोत्तर- ब्रह्मपुराणेभ्यः सङ्गृहीतः । भारतवर्षस्य भौगोलिकचित्रणं यथापुराणं प्रदत्तम् ।

उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमवद्दक्षिणं च यत् ।
वर्षं तद्भारतं नाम यत्रेयं भारती प्रजा ॥ १ ॥

भरणाच्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।
निरुक्तवचनाच्चैवं वर्षं तद्भारतं स्मृतम् ॥ २ ॥

इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यश्चान्तश्च गम्यते ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ३ ॥

भारतस्यास्य वर्षस्य नवभेदान्निबोधत ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥ ४ ॥

इन्द्रद्वीपः कशेरुमान् ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वस्त्वथ वारुणः ॥ ५ ॥

अयं तु नवमस्तेषां द्वीपस्सागरसंवृतः ।
योजनानां सहस्रं तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ॥ ६ ॥

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च इत्येते कुलपर्वताः ॥ ७ ॥

गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापरा ।
यमुनाश्च शतद्रुश्च वितस्तेरावती कुहूः ॥ ८ ॥

विश्वस्य मातरस्सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः ।
तथा नद्यः स्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९ ॥

तास्तु नद्यः सरस्वत्यः सर्वा गङ्गास्समुद्रगाः ।
विश्वस्य मातरस्सर्वाः जगत्पापहराः स्मृताः ॥ १० ॥

कापिले गोग्रहे सोमे तीर्थे चालाबु संज्ञिते ।
मृत्युञ्जये क्रोडतीर्थे वासुके सिद्धकेश्वरे ॥ ११ ॥

पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोला कुल्यास्तथैव च ।
सेतुका मूषिकाश्चैव क्षपणा वनवासिकाः ॥ १२ ॥

ज्ञेयं तद्भारतं वर्षं सर्वकर्मफलप्रदम् ।
अत्र कर्माणि कुर्वन्ति त्रिविधानि तु नारद ॥ १३ ॥

तत्फलं भुज्यते चैव भोगभूमिष्वनुक्रमात् ।
भारते तु कृतं कर्म शुभं वाशुभमेव च ॥ १४ ॥

आफलक्षयणं विप्र भुज्यतेऽन्यत्र जन्तुभिः ।
अद्यापि देवा इच्छन्ति जन्म भारत भूतले ॥ १५ ॥

आयुः प्रमाणं लभते हि राजन् द्वीपेषु सर्वेषु नरो मयोक्तम् ।
कृत्वा शुभं कर्म तु भारतेऽस्मिन् द्वीपेषु सर्वेषु नराः प्रयान्ति ॥ १६ ॥

श्लोकान्वयः -

1. समुद्रस्य यत् उत्तरं, यत् च हिमवद्दक्षिणं, तत् वर्षं भारतं नाम, यत्र इयं प्रजा भारती ।
2. मनुः वै प्रजानां भरणात् च भरत उच्यते । यत् वर्षम् एवं निरुक्तवचनात् भारतं स्मृतम् ।
3. स्वर्गः च मोक्षः च मध्यः (अन्तरिक्षः) च अन्तः (पातालः) च इत गम्यते । भूमौ अन्यत्र मर्त्यानां कर्म न विधीयते खलु।
4. अस्य भारतवर्षस्य नवभेदान् निबोधत । ते समुद्रान्तरिताः तु परस्परम् अगम्याः ज्ञेयाः।
5. अथ तु इन्द्रद्वीपः, कशेरुमान्, ताम्रवर्णः, गभस्तिमान्, नागद्वीपः तथा सौम्यः, गान्धर्वः, वारुणः।

6. तेषां सागरसंवृतः अयं तु नवमः द्वीपः । अयं द्वीपः तु दक्षिणोत्तरात् योजनानां सहस्रम् ।

(ब्रह्माण्डपुराणम् -अध्यायः १६- श्लोकाः ५-१०)

सूतमुनिः ऋषीन् प्रति अवदत् ।

7. महेन्द्रः, मलयः, सह्यः, शुक्तिमान्, ऋक्षपर्वतः,विन्ध्यःच पारियात्रःच इति एते कुलपर्वताः ।

(वराहपुराणम् - अध्यायः ८५ - श्लोकः ३)

रुद्रः उवाच ।

8. गङ्गा, सरस्वती, सिन्धुः, चन्द्रभागा, च तथा यमुना च शतद्रुः च वितस्ता च इरावती अपरा कुहूः च । (मार्कण्डेयपुराणम् - अध्यायः ५४- श्लोकः १७)

मार्कण्डेयः क्रौष्टुकिं प्रति अवदत् ।

9. सर्वाः विश्वस्य मातरः, सर्वाः महाफलाः च एव । तथा अथ शतशः सहस्रशः सर्वाः नद्यः स्वप्रकाशाः । (पद्मपुराणम् - अध्यायः ६ - श्लोकः ३२)

सूतमुनिः ऋषीन् प्रति अवदत् ।

10. ताः सर्वाः नद्यः तु सरस्वत्यः गङ्गाः समुद्रगाः । सर्वाः जगत्पापहराः विश्वस्य मातरः स्मृताः।

(ब्रह्माण्डपुराणम् -अध्यायः १६- श्लोकः-३९)

सूतमुनिः ऋषीन् प्रति अवदत् ।

11. कापिलतीर्थः, गोग्रहः, सोमतीर्थः च अलाबुसंज्ञितः तीर्थः, मृत्युञ्जयः, क्रोडतीर्थः, वासुकः, सिद्धकेश्वरः । (ब्रह्मपुराणम् - अध्यायः ४२- श्लोकः-६)

ब्रह्मा ऋषीन् प्रति अवदत् ।

12. पाण्ड्याः, केरलाः, चोलाः, कुल्याः च तथा सेतुकाः, मूषिकाः, क्षपणाः, वनवासिकाः च एव ।

(ब्रह्माण्डपुराणम् -अध्यायः १६- श्लोकः-५६)

सूतमुनिः ऋषीन् प्रति अवदत् ।

13. हे नारद, तत् भारतं वर्षं सर्वकर्मफलप्रदं ज्ञेयम् । अत्र तु त्रिविधानि कर्माणि कुर्वन्ति ।

14. भारते तु शुभम् अशुभं वा कर्म कृतं, तत्फलं चैव अनुक्रमात् भोगभूमिषु भुज्यते एव ।

15. हे विप्र, जन्तुभिःआफलक्षयणम् अन्यत्र भुज्यते । देवाः अद्यापि भारतभूतले जन्म इच्छन्ति ।

(नारदीयपुराणम् -अध्यायः ३- श्लोका:-४४-४६)

शौनकः नारदं प्रति अवदत् ।

16. हे राजन्, नरः मयोक्तम् आयुःप्रमाणं सर्वेषु द्वीपेषु लभते । अस्मिन् भारते शुभं कर्म कृत्वा नराः सर्वेषु द्वीपेषु प्रयान्ति । (प्रकर्षेण यान्ति इत्युक्ते कष्टेन नौकादि यानैः गच्छन्ति।

(विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् -अध्यायः ८- श्लोकः-१७)

मार्कण्डेयः वज्रमहाराजं प्रति अवदत् ।

शब्दार्थः - टिप्पणी

पुराणभारतम् : पुराणेषु वर्णितं भारतम् ।

भारतवर्षम् :भरतसम्बन्धि वर्षम्- ಭಾರತ ವರ್ಷವು ಜಂಬೂ ದ್ವೀಪದೊಳಗಿನ ಒಂಭತ್ತು ಭಾಗಗಳಲ್ಲೊಂದು–one of nine parts of Jambu Dwipa

भरणात् : रक्षणकरणात्-ರಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿದ್ದರಿಂದ–By protecting

निरुक्तवचनम् :पदनिष्पत्तिः- ಪದವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿ–etymology

समुद्रान्तरिता :समुद्रात् अन्तरिताः-ಸಮುದ್ರದಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕಿಸಲ್ಪಟ್ಟ–seperated by oceans

इन्द्रद्वीपः : इन्द्र इति द्वीपः ।

सागरसंवृतः : सागरैः संवृतः ।

भारतवर्षस्य नवभेदाः : शतशृङ्गः भरतचक्रवर्तिनः पुत्रः आसीत् । सः इन्द्रद्वीपः, कसेरुः, ताम्रद्वीपः, गभस्तिमान्, नागः, सौम्यः, गन्धर्वः, वरुणः च पुत्रान्, तथा कुमारी नाम पुत्रीम् अलभत । सः भरतखण्डं नवविभागं कृत्वा, स्वपुत्रेभ्यः तथा पुत्र्यै च दत्तवान् ।

सप्तकुलपर्वताः : अत्र प्रदक्षिणक्रमेण पर्यायद्वीपे भारते विद्यमानाः सप्तकुलपर्वताः उक्ताः ।

१. महेन्द्रः - उत्तरप्रदेशस्य डेहराडूनतः अग्रे प्रसृता पर्वतश्रेणी । ओरिस्सा प्रदेशे 'कालिञ्जर' इति नाम्ना प्रसिद्धः । महानदीगोदावर्योः अन्तः विद्यमाना पर्वतश्रेणी ।

२. मलयः - सह्यपर्वतस्य दक्षिणभागस्य अग्रभागः मलयपर्वतः इति प्रसिद्धः । कर्णाटकराज्ये अस्ति । कृष्णानद्याः अधस्तात् प्रसृतः ।

३. सह्य : - कर्णाटके पश्चिमघट्टः इति प्रसिद्धः । नीलगिरिप्रदेशात् सह्याद्रि पृथग्भूय पश्चिमतटपर्यन्तं पूर्वाभिमुखं प्रसृतः ।

४. शुक्तिमान् - विन्ध्यपर्वतस्य उपपर्वतः। उज्जयिनी समीपे विन्ध्यात् पश्चिमे प्रसृता पर्वतश्रेणी ।

५. ऋक्षः - विन्ध्यात् पूर्वे अस्ति । सात्पुरमहादेवपर्वतश्रेणी इति श्रूयते ।

६. विन्ध्यः - मध्यप्रदेशे 'थार्' मण्डले स्थितस्य गोमनपुर शिखरात् शतं किलोमीटर्पर्यन्तं प्रसृतः पर्वतः अयम् । उत्तरभारतदक्षिणप्रस्थभूम्योः विभाजकरेखा अयम् इति प्रसिद्धः।

७. पारियात्रः - अरावली पर्वतश्रेणी इति प्रसिद्धः । विन्ध्यपर्वतस्य पश्चिमभागात् नर्मदानद्याः उगमपर्यन्तं प्रसृता एषा श्रेणी । गुजरात् राज्यतः प्रारभ्य देहलीदक्षिणभागपर्यन्तं प्रसृतः पर्वतः ।

भारतवर्षस्य नद्यः

१. गङ्गा - उत्तरप्रदेशस्य हिमालये गङ्गोत्री नाम भागे 'गोमुखं' प्रदेशः अस्याः उगमस्थानम्। उत्तरप्रदेशः, पश्चिमबङ्गालः, राजस्थानं, हिमाचलप्रदेशः, बिहारः, मध्यप्रदेशः, हरियाणः, देहली इत्यादि प्रदेशेषु प्रवहन्ती बङ्गालसागरं प्रविशति ।

२. सरस्वती - हिमालये जन्म प्राप्य, पञ्जाब्-राजस्थानद्वारा अरब्बीसमुद्रं प्रति प्रवहति ।

३. सिन्धुः - मानससरोवरे अस्याः उगमः । एषा काश्मीरं प्रविश्य, राजस्थानद्वारा पाकिस्थानं प्रविशति ।

४. चन्द्रभागा - हिमालयात् पञ्जाब्नगरे प्रवहति । चन्द्र-भाग नद्योः सङ्गमा एषा । इयं नदी काश्मीरे 'चिनाब्' इत्यपि प्रख्याता ।

५. यमुना - उत्तरकाश्यां 'यमुनोत्री' अस्याः उगमस्थानम् । हरियाण- उत्तरप्रदेशराज्ययोः मध्ये प्रवहति ।

६. शतद्रुः - पञ्जाब् मध्ये पञ्चनदीषु एकतमा । हिमाचलप्रदेशे अपि प्रवहति । इदानीं 'सट्लेज्' इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

७. वितस्ता - पञ्जाब् मध्ये पञ्चनदीषु एकतमा । सम्प्रति 'झीलम्' इति नाम्ना प्रसिद्धा । (Jhelum)

८. इरावती - पञ्जाब् मध्ये पञ्चनदीषु एकतमा । हिमाचलप्रदेशे 'बङ्गातः' निर्गता एषा । हिमाचलप्रदेश-काश्मीर-पञ्जाब्द्वारा पाकिस्थानं प्रविशति । प्रकृते 'राबि' इति नाम्ना प्रसिद्धा ।

९. कुहू - प्लक्षद्वीपे सप्तनदीषु एका । 'काबुल्' नामान्तरम् ।

सरस्वत्यः : सरांसि सन्ति आसु इति-ಅನೇಕ ಉಪನದಿಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ-a river having many tributaries

तीर्थक्षेत्राणि : वैतरणी इति नदी ओरिस्सा प्रदेशे कटक् प्रान्ते पूर्वकरावल्यां प्रवहति, तत्र समीपे कपिल, गोग्रह इत्यादि अष्टतीर्थक्षेत्राणि सन्ति ।

कुल्यादयः : विविधवृत्तिम् आदृत्य जीवन्तः जनाङ्गविशेषाः यथा कुल्या जलेन कृषिं कुर्वाणाः कुल्याः । एवमेव वृत्तिसूचकाः जनाङ्गाः ।

त्रिविधानि कर्माणि : नित्यानि, नैमित्तिकानि, काम्यानि ।

अभ्यासः

I एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

1. कः भरतः इति उच्यते ?
2. भारतवर्षे कति कुलपर्वताः सन्ति ?
3. विश्वस्य मातरः काः ?
4. अद्यापि देवाः कुत्र जन्म इच्छन्ति ?

II द्वित्रैः वाक्यैः संस्कृतभाषया कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा उत्तरं लिखत ।

1. भारतवर्षम् इति किमर्थं कथ्यते ?
2. भारतवर्षस्य प्रसिद्धपञ्चनदीनां नामानि लिखत ।
3. पञ्चद्वीपानां नामानि लिखत ।
4. पुराणभारते उल्लिखितानि तीर्थक्षेत्राणि कानि ?

III मञ्जूषातः सूक्तं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

1. उत्तरं यत् समुद्रस्य .... दक्षिणं च यत् ।
2. इतः स्वर्गश्च .... मध्यश्चान्तश्च गम्यते ।
3. द्वीपेषु सर्वेषु ..... प्रयान्ति ।

नराः, हिमवत्, मोक्षश्च

IV पाठनाम उल्लिख्य अधोनिर्दिष्टसङ्ख्याकानां श्लोकानाम् अनुवादं कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा कुरुत ।

श्लोकसङ्ख्याः - ४,६,९,१३

V दशवाक्यैः संस्कृतभाषया कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा उत्तरं लिखत ।

1. पुराणेषु भारतं कथं वर्णितम् ?

— योग्यताविस्तारः —

भूपटः - १

पुराणेषु वर्णितानाम् नदीपर्वतानाम् अवगमनार्थं, तदा अधुना च तेषां नाम ज्ञातुं च भूपटद्वयं प्रदत्तम् अत्र ।

2015-16

भूपटः - २

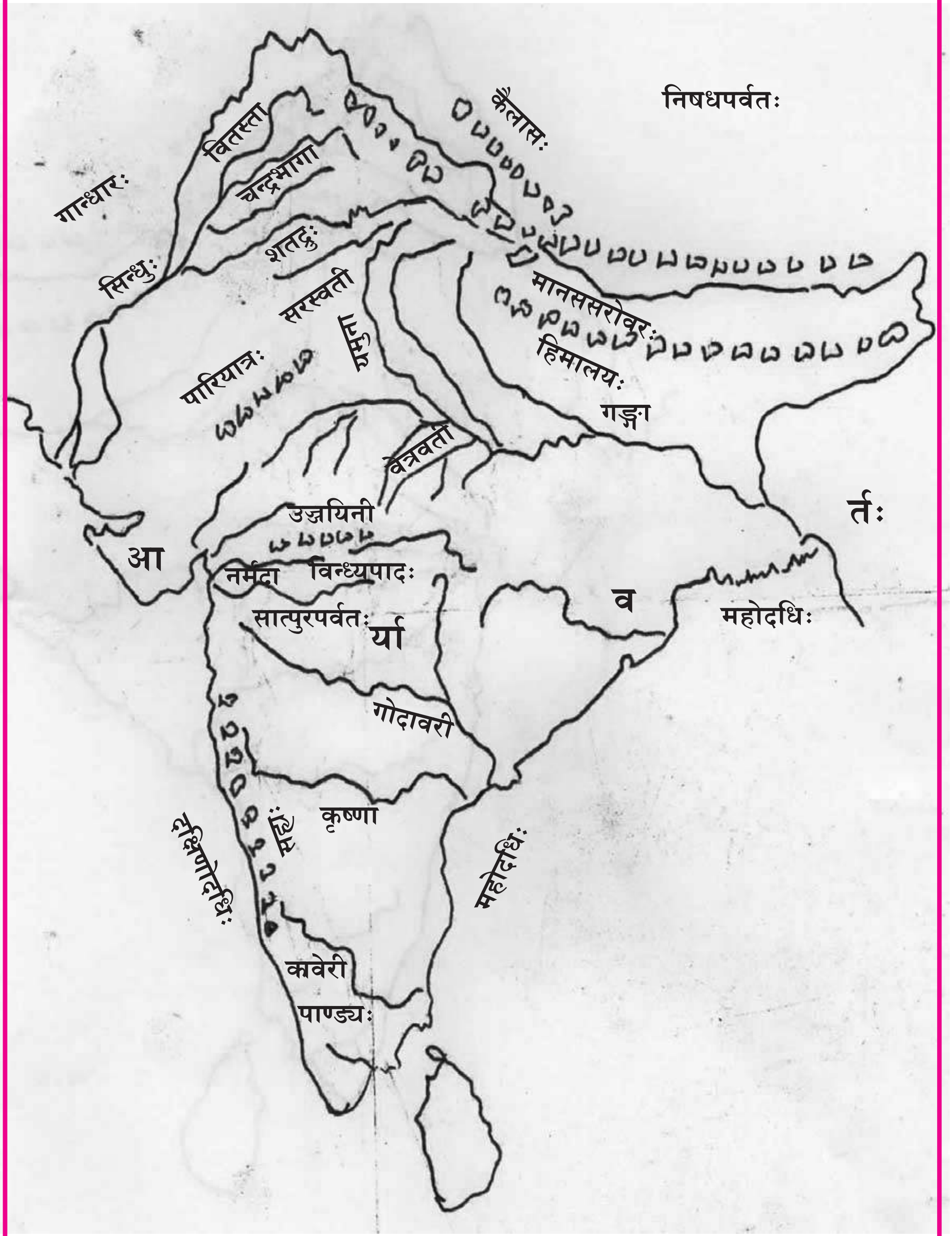

निषधपर्वतः
कैलासः
वितस्ता
चन्द्रभागा
गान्धारः
शतद्रुः
सिन्धुः
सरस्वती
मानससरोवरः
यमुना
पारियात्रः
हिमालयः
गङ्गा
वेत्रवती
उज्जयिनी
र्तः
आ
नर्मदा
विन्ध्यपादः
व
सातपुरपर्वतः
र्या
महोदधिः
गोदावरी
कृष्णा
सह्यः
दक्षिणोदधिः
महोदधिः
कावेरी
पाण्ड्यः

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरेदिति ।।

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ।।

निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ।।

अनुशंसितग्रन्थाः

1. ಭಾರತದ ನದಿಗಳು - ಟಿ. ಗಿರಿಜ - ನಿಹಾರಿಕಾ ಪ್ರಕಾಶನ-2007

2. ಯುಗಯಾತ್ರೀ ಭಾರತೀಯ ಸಂಸ್ಕೃತಿ-ಸಂಪುಟ-1, ಡಾ।। ಎಸ್. ರಾಧಾಕೃಷ್ಣನ್, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯ

3. ಪುರಾಣಭಾರತಕೋಶ-ಪಂಡಿತ ಐರೋಡಿ ಯಜ್ಞನಾರಾಯಣ ಉಡುಪ-ಸಪ್ನ ಬುಕ್ ಹೌಸ್-2012.

4. पुराणानि-ब्रह्माण्डपुराणम्, वराहपुराणम्, मार्कण्डेयपुराणम्, पद्मपुराणम्, ब्रह्मपुराणम्, नारदीयपुराणम्, विष्णुधर्मोत्तर पुराणम्-जयचामराजेन्द्रग्रन्थमाला ।

* * *

२. परेषामपि रक्ष जीवितम्

(सिंहासनद्वात्रिंशिका-वररुचिः)

पीठिका

'सिंहासनद्वात्रिंशिका' नामककथासङ्ग्रहे द्वात्रिंशत् कथाः सन्ति । अस्य ग्रन्थस्य कर्ता वररुचिर्नामा कश्चित् कविरिति श्रूयते । 'परेषामपि रक्ष जीवितम्' इति शिरोनामाङ्किते अस्मिन् पाठ्यभागे विक्रमादित्यस्य परदुःखस्पन्दनगुणः हृदयङ्गमरीत्या निरूपितो वर्तते । एषा कथा 'परोपकाराय शरीरलाभः' इति नीतिं बोधयति । "कस्यापि जन्तोः हिंसा न कार्या" इति सन्देशः अत्र सुस्पष्टः वर्तते ।

अथ भोजे समाचङ्क्रम्यमाणे सिंहासने पुत्थलिका अन्या कथयति-भो राजन् ! श्रूयताम्। विक्रमे राज्यं शासति भूमण्डले, पिशुनः तस्करः पापकर्मनिरतश्च नासीत् । अन्यच्च, यस्य राज्ञः सदा राज्यभारचिन्ता बलवद्वैरिविजयचिन्ता च अस्ति स रात्रौ निद्रामपि नाधिगच्छति। उक्तश्च- 'चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा' इति ।

अयं विक्रमादित्यो राजा तथाविधो न भवति । सर्वान् अर्थिभूभुजः स्वपादपद्माश्रितान् विधाय आज्ञाप्रदानेन राज्यं करोति ।

एकदा स राज्यभारं मन्त्रिषु निधाय स्वयं योगिवेषेण देशान्तरं निर्गतः । यत्रात्मनश्चित्तस्य सुखं भवति तत्र कतिचिद्दिनानि तिष्ठति, यत्राश्चर्यं पश्यति तत्रापि कालं नयति । एवं पर्यटन् एकस्मिन् दिवसे यावत् सः महारण्यमध्यं प्राविशत्, तावत् सूर्योऽस्तंगतः । अतः राजा वृक्षमूलमेकमाश्रित्य रात्रौ स्थितः। तस्य वृक्षस्योपरि वृद्धः चिरञ्जीवीनामा कश्चित् पक्षिराज आसीत् । तस्य पुत्राः पौत्राश्च देशान्तरं गत्वा, स्वोदरं पूरयित्वा, सायंकाले प्रत्येकम् एकैकं फलमादाय वृद्धाय तस्मै चिरञ्जीविने प्रतिदिनं प्रयच्छन्ति स्म ।

ततो रात्रौ चिरञ्जीवी सुखेनोपविष्टः तान् पक्षिणः अपृच्छत् । राजाऽपि वृक्षमूले स्थितस्तद्वचः शृणोति । 'भोः पुत्राः ! युष्माभिर्नानादेशान् पर्यटद्भिः किं विचित्रं दृष्टम् ?' तत्र एकेन पक्षिणा भणितम्-'मया किमप्याश्चर्यं न दृष्टम्, परमद्य मम चेतसि महद्दुःखं भवति' । चिरञ्जीविनोक्तम्-'तत् कथय किं निमित्तं दुःखस्य ?' तेनोक्तम्-'केवलं कथनेन किं भवति?' वृद्धेनोक्तम्-'भोःपुत्र! यो दुःखी सः सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति' इति ।

तस्य वाक्यं श्रुत्वा स दुःखकारणं कथयति-''भोः तात ! श्रूयताम्-अस्ति उत्तरदेशे शैवलघोषो नाम पर्वतः। तत्पर्वतसमीपे पलाशनगरमस्ति । तस्मिन्, पर्वते स्थितः कश्चित् राक्षसः प्रतिदिनं नगरमागत्य सम्मुखायान्तं यं कञ्चनमानुषं, स्त्रियं, बालकादिकं वा पर्वते नीत्वा भक्षयति। एकदा स नगरवासिभिः जनैः उक्तः-'भो बकासुर ! त्वं यथेच्छं सम्मुखपतितं यं कमेवं मा भक्षय, वयं तुभ्यं प्रतिदिनमाहरार्थमेकं मानवं दास्यामः' इति । तद्वचः तेनाङ्गीकृतम्।

तदनन्तरं तत्रत्याः जनाः प्रतिदिनम् अनुक्रमं गृहक्रमेण एकैकं मानवं तस्मै प्रयच्छन्ति । एवं महान् कालो गतः । अद्य पूर्वजन्मनि सञ्जातसौहार्दस्य मम मित्रस्य कस्यचित् ब्राह्मणस्य पर्यायः समायातः । तस्य एक एव पुत्रः । पुत्रं ददाति चेत् सन्ततिच्छेदो भविष्यति, आत्मानं प्रयच्छति चेत् भार्या विधवा भविष्यति, वैधव्यं पुनर्महद्दुःखम् । पुत्रीं दास्यति चेत् आश्रमभ्रंशो भवति । तेषां परेषां दुःखेन अहं महद्दुःखी'' इति ।

तस्य वचनं श्रुत्वा तत्रत्यैः पक्षिभिर्भणितम्-अहो अयमेव सुहृत् यः सुहृदो दुःखेन स्वयं दुःखी भवति । एतदेव मित्रत्वम् । उक्तञ्च-'सुखिते सुखी सुहृदि, यः दुःखिनि दुःखी च स बन्धुर्भवति' इति पक्षिणो वचः श्रुत्वा, विहङ्गरवार्थविज्ञः राजा तत्र नगरे वध्यशिलासमीपं गतः। तत्र ब्राह्मणं निरीक्ष्य, अभयं दत्वा, स्वगृहं सम्प्रेष्य च तत्समीपस्थे सरोवरे स्नात्वा वध्यशिलायाम् उपाविशत्।

तस्मिन् समये राक्षसः समागत्य प्रहसितवदनं पुरुषं दृष्ट्वा विस्मितः तं पृच्छति-'भो महासत्त्व ! अत्र शिलायां प्रतिदिनं यः उपविशति, स मदागमनात् पूर्वमेव म्रियते । त्वं पुनः महाधैर्यसम्पन्नः प्रहसितवदनो दृश्यसे । यस्य मरणकालः समायातः, तस्येन्द्रियाणि ग्लानिं प्राप्नुवन्ति। त्वं पुनः अधिकां कान्तिं प्राप्य प्रहससि । तर्हि कथय को भवान् ?' इति ।

राजा भणति 'मया परार्थमेतत् शरीरं दीयते स्वेच्छया, अतो न मे कापि ग्लानिः । भवतु, किमनेन विचारेण तव ? त्वमात्मनः समीहितं कुरु' इति । तदा राक्षसः मनसा चिन्तयति 'अहो! साधुरयं यः आत्मनः सुखभोगेच्छां विहाय परदुःखेन दुःखी भूत्वा अत्र एति ।

उक्तञ्च- त्यक्त्वात्मसुखदुःखेच्छां सर्वसत्त्वसुखैषिणः ।
भवन्ति परदुःखेन साधवोऽत्यन्तदुःखिनः ।। १।। इति ।

एवं विचार्य स राजानमब्रवीत्-'भो महापुरुष ! त्वं सर्वस्यार्तिहरो गुरुः, यतः त्वं विश्वस्य आर्तिं परिहरसि । परार्थं शरीरं प्रयच्छतस्तवैव एतच्छरीरं श्लाघ्यम् ।

कुतः- पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलं स्वोदरम्भराः ।

तस्यैव जीवितं श्लाघ्यं यः परार्थे हि जीवति ।। २ ।।

भवादृशां परोपकारिणामेतच्चित्रं न भवति । भोः! महासत्त्व ! अनेनैव परोपकारेण त्वं सर्वाः सम्पदः प्राप्नोषि । त्वयि अहं तुष्टोऽस्मि, वरं वृणीष्व' इति। राज्ञोक्तम्- 'भो राक्षस ! त्वं यदि मयि प्रसन्नोऽसि, तर्हि अद्यप्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज । अन्यमपि मया अभिधीयमानम् उपदेशं शृणु । यथा -

भवज्जीवितमात्मनः प्रियं तथा परेषामपि जीवितं प्रियम् ।

निरीक्ष्यते जीवितमात्मनो यथा तथा परेषामपि रक्ष जीवितम्' ।। ३ ।। इति ।

राज्ञा प्रबोधितः राक्षसः तदा प्रभृति जीवमारणं तत्याज । राजा च स्वनगरीं प्रत्यगात्। इमां कथां कथयित्वा पुत्थलिका भोजराजं प्रति अब्रवीत्- 'त्वयि एवं परोपकारदयादयः गुणाः विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश' इति । राजा मौनम् अवाप ।

श्लोकान्वयः -

१. आत्मनः सुखदुःखेच्छां त्यक्त्वा सर्वसत्त्वसुखैषिणः साधवः परदुःखेन अत्यन्तदुःखिनः भवन्ति ।

२. पशवः अपि केवलं स्वोदरम्भराः हि जीवन्ति । यः परार्थे हि जीवति तस्यैव जीवितं श्लाघ्यम् ।

३. यथा भवतः जीवितम् आत्मनः प्रियं तथा परेषामपि जीवितं (तेषां) प्रियम् । यथा आत्मनः जीवितं निरीक्ष्यते (त्वया) तथा परेषामपि जीवितं रक्ष ।

शब्दार्थः - टिप्पणी

समाचङ्क्रम्यमाणे: यदा आरोढुम् उद्युक्तः तदा- (ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು) ಏರುವಾಗ - While ascending

विक्रमे राज्यं कुर्वति भूमण्डले :सति सप्तमीप्रयोगः

पिशुनः : दुर्जनः -ದುಷ್ಟ -wicked

तस्करः : स्तेनः-ಕಳ್ಳ-thief

अर्थिभूभुजः : सामन्तराजाः-ಸಾಮಂತರಾಜರು- tributary kings

देशान्तरम् : अन्यः देशः-ಬೇರೆಡೆಗೆ - elsewhere(अव्ययीभावसमासः)

यथेच्छम् : इच्छाम् अनतिक्रम्य (अव्ययीभावसमासः)

प्रतिदिनम् : दिने दिने (अव्ययीभावसमासः)

सञ्जातसौहार्दस्य : सञ्जातः सौहार्दः यस्य तस्य

सन्ततिच्छेदः : सन्ततेः छेदः-ಸಂತತಿಯ ನಾಶ- destruction of the race

महद्दुःखम् : महत् च तत् दुःखम् च

आश्रमभ्रंशः : आश्रमात् भ्रंशः-ಗೃಹಸ್ಥಾಶ್ರಮದ ಕರ್ತವ್ಯ ಲೋಪ -failure as a householder

विहङ्गरवार्थविज्ञ :विहङ्गानां रवः(शब्दः) विहङ्गरवः - तस्य अर्थं विजानाति इति- ಪಕ್ಷಿಗಳ ಕೂಗಿನ ಅಂತರಾರ್ಥದ ಅರಿವುಳ್ಳ - one who could understand the meaning of the chirping of birds

वध्यशिला : वध्याय शिला वध्यशिला - ವಧಿಸಲ್ಪಡುವವನಿಗಾಗಿ ಇರುವ ಶಿಲೆ – sacrificial boulder

सुखदुःखेच्छाम् : सुखं च दुःखं च सुखदुःखे तयोः इच्छाम्

सर्वसत्त्वसुखैषिणः : सर्वेषां सत्त्वानां सुखं ये इच्छन्ति ते-ಎಲ್ಲ ಜೀವಿಗಳ ಸುಖವನ್ನು ಬಯಸುವವರು-those who aspire for the comfort of all beings

आर्तिहरः : आर्तिं हरति इति :- ಕಷ್ಟವನ್ನು ನಿವಾರಿಸುವವನು-one who removes the pain

उदरम्भराः : उदराणि भरन्ति इति-ತಮ್ಮ ಹೊಟ್ಟೆಗಳನ್ನು ಹೊರೆದು ಕೊಳ್ಳುವವರು-those who fill their own bellies

परानुग्रहः : परस्मै अनुग्रहः -ಪರಹಿತವನ್ನೇ ಬಯಸುವವರು - wishing for the welfare of others

स्वदेहशैत्याय : स्वस्य देहस्य शैत्याय, सुखाय इत्यर्थः-ತಮ್ಮ ದೇಹವನ್ನು ಸುಖವಾಗಿಡಲು-to keep oneself comfortable

मृत्युभयात् : मृत्योः भयात्

जीवमारणम् : जीवानां मारणम्-ಜೀವಿಗಳ ಕೊಲ್ಲುವಿಕೆ-killing

अभ्यासः

I एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

1. विक्रमादित्यकथां का कथयति ?
2. विक्रमादित्यः कथं देशान्तरं निर्गतः ?
3. राजा किमाश्रित्य रात्रौ स्थितः ?

4. वृद्धपक्षिराजस्य नाम किम् ?

5. परदुःखेन के अत्यन्तदुःखिनः भवन्ति ?

II द्वित्रैः वाक्यैः संस्कृतभाषया कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा उत्तरं लिखत ।

1. नगरवासिभिः जनैः राक्षसः किम् उक्तः ?

2. विस्मितः राक्षसः विक्रमादित्यं किं पृच्छति ?

3. विक्रमादित्यः राक्षसं किम् उपदिशति ?

III मञ्जूषातः सूक्तं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

1. .... ददाति चेत् सन्ततिच्छेदो भविष्यति ।

2. त्वम् आत्मनः .... कुरु ।

3. यस्य मरणकालः समायातः तस्येन्द्रियाणि .... प्राप्नुवन्ति ।

ग्लानिं, पुत्रं, समीहितम्

IV पाठनाम उल्लिख्य कः कं प्रति अवदत् इति संस्कृतभाषया लिखत ।

1. यो दुःखी सः सुहृदि दुःखं निवेद्य सुखी भवति ।

2. यं कमेवं मा भक्षय ।

3. मया परार्थमेतत् शरीरं दीयते स्वेच्छया ।

4. त्वं विश्वस्य आर्तिं परिहरसि ।

5. अद्यप्रभृति मनुष्यभक्षणं परित्यज ।

V दशवाक्यैः संस्कृतभाषया कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा उत्तरं लिखत ।

1. विक्रमादित्यस्य परोपकारगुणं वर्णयत ।

2. विक्रमादित्यस्य प्रभावेण राक्षसः कथं परिवर्तितः ?

VI रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

1. चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा ।

2. परदु:खेन साधवोऽत्यन्तदु:खिनो भवन्ति ।

3. पुत्थलिका भोजराजं प्रति अब्रवीत् ।

— योग्यताविस्तारः —

१. कर्तृ विचारः

द्वात्रिंशत्पुत्थलिकाविरचित नानाकथाकथनम् ।
वररुचिना पुनरेतान् निर्मितम् आनन्ददायकं विदुषाम् ।।

२. कृतिपरिचयः

विक्रमादित्यमहाराजस्य सिंहासनं देवेन्द्रदत्तमिति प्रतीतिरस्ति । विक्रमस्य मरणानन्तरं भोजराजः तं प्राप्तवान् । यदा सः तम् आरोढुं गच्छति, तदा सिंहासनस्य सोपानपङ्क्तिषु स्थिताः द्वात्रिंशत् सालभञ्जिकाः विक्रमादित्यस्य गुणविशेषान् कथारूपेण वर्णयन्ति । पश्चात् "त्वयि एवं परोपकारदयादयः गुणाः विद्यन्ते चेत्, तर्हि अस्मिन् सिंहासने समुपविश" इति भोजराजं वदन्ति । एवं द्वात्रिंशत् कथाः ताभिः पुत्थलिकाभिः निरूपिताः इति 'सिहासनद्वात्रिंशिका' नाम कथासङ्कलने उल्लिखितं वर्तते ।

विक्रमादित्यः क्रि.पू. १०२ संवत्सरे चक्रवर्तिरासीदिति श्रूयते । उज्जयिनी तस्य राजधानिरासीदिति ज्ञायते । सिंहासनद्वात्रिंशिकायां विद्यमानासु कथासु विक्रमादित्यस्य औदार्यं , साहसं, धैर्यं, जन्मवृत्तान्तं, सिंहासनारोहणं, प्रजापालनतत्परतां, रणरङ्गे तस्य वीरोचितं मरणम् च मनोज्ञया शैल्या निरूपितं वर्तते । अत्र विक्रमादित्यः राजनैतिक आदर्शाणां प्रतिमूर्तिरिव चित्रितो वर्तते । तस्य शासनकालं शान्तिसमृद्धियुक्तं सुवर्णयुगम् इति वर्णितमस्ति ।

अनुशंसितग्रन्थाः

1. Simhasana Dvatrimsika ,Sub title: Thirty Two Tales, Author: A.N.D. Haksar, Paperback [edition 1998], Penguin Books India Pvt. Ltd., ISBN:9780140447484

2. Vikrama's Adventures or Thirtytwo tales of the throne by Franklin Edgerton, Hard Cover [Edition 1993]

3. http://www.penguinbooksindia.com/en/content/simhasana-dvatrimsika

* * *

३. निर्विमर्शा हि भीरवः

(कथासरित्सागरः - सोमदेवः)

पीठिका

काव्यभागोऽयं सोमदेवविरचितात् कथासरित्सागरनामकग्रन्थात् स्वीकृतः । कथासाहित्ये पद्यरूपा अपूर्वा कृतिरियम् । भारतीयसंस्कृतिप्रतिपादकान् अंशान् सरलया शैल्या प्रतिपादयन्ती नीतिं च उपदिशन्ती इयं कथासरित् सहृदयहृत्सागरं प्रविशतीति नास्ति संशीतिः । अत्यन्तरोचकतया, रमणीयतया च उपनिबद्धा कथा छात्रेषु पठनासक्तिं जनयन्ती, सुनीतिं, कुनीतेरपायं च बोधयन्ती कथासाहित्यकृतेः गरिमानं वर्धयति ।

(**पूर्वकथा** - एकदा वत्सराजः वासवदत्तया सह विवाहानन्तरं राजकार्यं विस्मरति । राज्यस्य केचन भूप्रदेशाः परवशंगताः । तदा तस्य महामन्त्री, स्वामिनिष्ठः यौगन्धरायणः चिन्ताकुलः सेनापतिना सह समालोचयच्च । ततः यौगन्धरायणः 'महासेन' इति कस्यचन राज्ञः कथां श्रावयति । सः तत्पत्नीव्यामोहात् बहिरागत्य राज्यभारं कथं कृतवान् इति विवृणोति । तथैव वत्सराजविषयेऽपि करणीयः इति । अतः 'वासवदत्ता दग्धा' इति मिथ्याप्रवादं प्रसार्य, प्रद्योतसुतया सह विवाहं च कारयितुं युक्तिं कथयति । तदा सेनापतिः रुमण्वान् 'यदि युक्तेरनुष्ठाने विफलो भवेम, तर्हि उपहासतां, राज्ञः अनादरं च गच्छेम' इति आशङ्क्य इमां कथां कथयति ।)

अस्ति माकन्दिका नाम नगरी जाह्नवीतटे ।
तस्यां मौनव्रतः कश्चिदासीत् प्रव्राजकः पुरा ॥ १ ॥

प्रविष्टो जातु भिक्षार्थमेकस्य वणिजो गृहे ।
स ददर्श शुभां कन्यां भिक्षामादाय निर्गताम् ॥ २ ॥

दृष्ट्वा चाद्भुतां रूपां तां स कामवशगः शठः ।
हा हा कष्टमिति स्माह वणिजस्तस्य शृण्वतः ॥ ३ ॥

किमद्यैवमकस्मात् त्वं मौनं त्यक्त्वोक्तवानिति ।
तच्छ्रुत्वा वणिजं तं च परिव्राडेवमब्रवीत् ॥ ४ ॥

दुर्लक्षणेयं कन्या ते विवाहोऽस्या यदा भवेत् ।
तदा ससुतदारस्य क्षयः स्यात्तव निश्चितम् ॥ ५ ॥

तदेतां वीक्ष्य दुःखं मे जातं भक्तो हि मे भवान् ।
तेनैवमुक्तवानस्मि त्यक्त्वा मौनं भवत्कृते ।। ६ ।।

तदेषा कन्यका नक्तं मञ्जूषायां निवेशिता ।
उपरि न्यस्तदीपायां गङ्गायां क्षिप्यतां त्वया ।। ७ ।।

तथेति प्रतिपद्यैतद् गत्वा सोऽथ वणिग्भयात् ।
नक्तं चक्रे तथा सर्वं निर्विमर्शा हि भीरवः ।। ८ ।।

प्रव्राजकोऽपि तत्कालमुवाचानुचरान्निजान् ।
गङ्गां गच्छत तत्रान्तर्वहन्तीं यां च पश्यथ ।। ९ ।।

पृष्ठस्थदीपां मञ्जूषां गुप्तमानयतेह ताम् ।
उद्घाटनीया न च सा श्रुतेऽप्यन्तर्ध्वनाविति ।। १० ।।

तथेति चागता यावद्गङ्गां न प्राप्नुवन्ति ते ।
राजपुत्रः किमप्येकस्तावत्तस्यामवातरत् ।। ११ ।।

सोऽत्र वणिजा क्षिप्तां मञ्जूषां वीक्ष्य दीपतः ।
भृत्यैरानाय्य सहसा कौतुकादुदघाटयत् ।। १२ ।।

ददर्शान्तः कन्यां तां हृदयोन्मादकारिणीम् ।
उपयेमे च गान्धर्वविधिना तां च तत्क्षणम् ।। १३ ।।

मञ्जूषां तां च गङ्गायां तथैवोर्ध्वस्थदीपिकाम् ।
कृत्वा तत्याज निक्षिप्य घोरं वानरमन्तरे ।। १४ ।।

गतेऽथ तस्मिन् सम्प्राप्तकन्यारत्ने नृपात्मजे ।
आययुस्तस्य चिन्वन्तः शिष्याः प्रव्राजकस्य ते ।। १५ ।।

ददृशुस्तां च मञ्जूषां गृहीत्वा तस्य चान्तिकम् ।
निन्युः प्रव्राजकस्यैनां सोऽथ हृष्टो जगाद तान् ।। १६ ।।

एकोऽहं साधये मन्त्रमादायैतामिहोपरि ।
अधस्तूष्णीं च युष्माभिः शयितव्यमिमां निशाम् ।। १७ ।।

इत्युक्त्वा तां स मञ्जूषामारोप्य मठिकोपरि ।
स परिव्राड् विवृतवान् वणिक्कन्याभिलाषुकः ।। १८ ।।

ततश्च तस्या निर्गत्य वानरो भीषणाकृतिः ।
तमभ्यधावत् स्वकृतो मूर्तिमानिव दुर्नयः ।। १९ ।।

स तस्य दशनैर्नासां नखैः कर्णौ च तत्क्षणम् ।
चिच्छेद पापस्य कपिर्निग्रहज्ञ इव क्रुधा ।। २० ।।

प्रातर्बुद्ध्वा च तत्सर्वं जहास सकलो जनः ।
ननन्द स वणिक् सा च तत्सुता प्राप्तसत्पतिः ।। २१ ।।

श्लोकान्वयः -

१. जाह्नवीतटे माकन्दिका नाम नगरी अस्ति । पुरा तस्यां मौनव्रतः कश्चिद् प्रव्राजकः आसीत्।

२. भिक्षार्थम् एकस्य वणिजः गृहे जातु प्रविष्टः। स भिक्षामादाय निर्गतां शुभां कन्यां ददर्श ।

३. अद्भुतां रूपां तां दृष्ट्वा कामवशगः शठः सः शृण्वतः च तस्य वणिजः हा हा कष्टमिति आह स्म ।

४. अद्य एवं त्वं मौनं त्यक्त्वा किमिति अकस्मात् उक्तवान् ? तच्छ्रुत्वा च तं वणिजं परिव्राड् एवमब्रवीत्।

५. ते इयं कन्या दुर्लक्षणा । यदा अस्याः विवाहो भवेत् तदा ससुतदारस्य तव क्षयः निश्चितं स्यात्।

६. एतां वीक्ष्य मे तत् दुःखं जातम् । भवान् मे भक्तो हि । तेन भवत्कृते मौनं त्यक्त्वा एवम् उक्तवान् अस्मि ।

७. एषा कन्यका नक्तम् उपरि न्यस्तदीपायां मञ्जूषायां निवेशिता तत् त्वया गङ्गायां क्षिप्यताम् ।

८. अथ सो वणिक् भयात् तथा इति प्रतिपद्य गत्वा एतद् सर्वं नक्तं तथा चक्रे । भीरवः हि निर्विमर्शाः ।

९-१०. प्रव्राजकोऽपि तत् कालं निजान् अनुचरान् उवाच । गङ्गां गच्छत । तत्र अन्तर्वहन्तीं पृष्ठस्थदीपां यां च मञ्जूषां पश्यथ ताम् इह गुप्तम् आनयत । अन्तः ध्वनौ श्रुते अपि सा च न उद्घाटनीया इति।

११. तथेति गङ्गाम् आगताः ते च किमपि यावत् न प्राप्नुवन्ति, तावत् एकः राजपुत्रः तस्याम् अवातरत् ।

१२. सः वणिजा क्षिप्तां मञ्जूषां दीपतः अत्र वीक्ष्य, भृत्यैः सहसा आनाय्य, कौतुकात् उदघाटयत्।

१३. हृदयोन्मादकारिणीं तां कन्या अन्तः ददर्श । तत्क्षणं तां च गान्धर्वविधिना च उपयेमे ।

१४. तथैव ऊर्ध्वस्थदीपिकां तां मञ्जूषां कृत्वा, अन्तरे घोरं वानरं निक्षिप्य च गङ्गायां तत्याज ।

१५. अथ सम्प्राप्तकन्यारत्ने नृपात्मजे तस्मिन् गते तस्य प्रव्राजकस्य ते शिष्याः चिन्वन्तः आययुः ।

१६. तां मञ्जूषां ददृशुः। एनां च गृहीत्वा तस्य प्रव्राजकस्य अन्तिकं निन्युः । अथ च हृष्टः सः तान् जगाद।

१७. अहम् एकः एताम् उपरि आदाय इमां निशा मन्त्रं साधये । युष्माभिः च तूष्णीम् इह अधः शयितव्यम् ।

१८. इत्युक्त्वा वणिक्कन्याभिलाषुकःसः परिव्राड् मञ्जूषां मठिकोपरि आरोप्य तां विवृतवान् ।

१९. ततश्च भीषणाकृतिः वानरः तस्याः निर्गत्य स्वकृतो मूर्तिमानिव दुर्नयः तमभ्यधावत् । **(उत्प्रेक्षालङ्कारः)**

२०. तत् क्षणं सः कपिः निग्रहज्ञः इव क्रुधा तस्य पापस्य नासां दशनैः, कर्णौ नखैः च चिच्छेद। **(उपमालङ्कारः)**

२१. सकलः जनः तत्सर्वं च प्रातः बुद्ध्वा जहास । स वणिक् च तत्सुता सा प्राप्तसत्पतिः ननन्द।

शब्दार्थः - टिप्पणी

जाह्नवीतटे : गङ्गातीरे, जाह्नव्याः तटे ।

प्रव्राजकः : सन्यासी-ಸಂನ್ಯಾಸಿ-monk

जातु : कदाचित्-ಒಮ್ಮೆ-once (अव्ययम्)

वणिक् : सार्थवाहः-ವ್ಯಾಪಾರಿ-merchant

कामवशगः : कामस्य वशं गतः-ಕಾಮ ಪರವಶನಾದ-lustful

शठः : वञ्चकः-ಮೋಸಗಾರ-a cheat

नक्तम् : रात्रिः-ಇರುಳು-night (अव्ययम्)

मञ्जूषा : पेटिका-ಪೆಟ್ಟಿಗೆ-box

न्यस्तः : स्थापितः-ಇಡಲ್ಪಟ್ಟ-being kept

भीरवः : भयालवः-ಭಯಸ್ವಭಾವದವರು-timid

अवातरत् : अवागच्छत्-ಇಳಿದನು-got down

भृत्यैरानाय्य : सेवकैः आनाय्य-ಸೇವಕರಿಂದ ತರಿಸಿ-having made the servants bring

हृदयोन्मादकारिणी : चित्तचाञ्चल्यकारिणी-ಚಿತ್ತಚಾಂಚಲ್ಯವನ್ನುಂಟು ಮಾಡುವ-fickleness of mind

उपयेमे : ऊढवान्-ವಿವಾಹವಾದನು-got married

गङ्गायां-तत्याज : गङ्गायां प्लावयामास- ಗಂಗಾ ನದಿಯಲ್ಲಿ ತೇಲಿಬಿಟ್ಟನು-set it sail in the Ganges

अन्तिकम् : समीपं-ಹತ್ತಿರ-near (अव्ययम्)

कन्यारत्नम् : कन्या एव रत्नम्-ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕನ್ಯೆ-gem of a girl

ददृशुः : अवलोकयामासुः-ನೋಡಿದರು- saw

चिन्वन्तः : चयनं कुर्वन्तः-ಆರಿಸುವವರು- one who searches

मठिकोपरि : मठस्य अट्टे-ಮಾಳಿಗೆಯ ಮೇಲೆ-on the attic of mutt

विवृतवान् : उद्घाटितवान्-ತೆರೆದನು-opened

भीषणाकृतिः : भयङ्कराकृतिः-ಘೋರಾಕಾರ-fierceful form-भीषणा आकृतिः यस्य सः

अभ्यधावत् : अन्वधावत्-ಅಟ್ಟಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿತು-chased

दुर्नयः मूर्तिमानिव: दुर्नीतिः विग्रहवानिव-ದುರ್ನೀತಿಯೇ ಮೂರ್ತಿವೆತ್ತು ಬಂದಂತಿದ್ದ -as the embodiment of evil

दशनैर्नासाम्: दन्तैः नासिकाम्-ಹಲ್ಲುಗಳಿಂದ ಮೂಗನ್ನು-nose by teeth

नखैः कर्णौ : करजैः श्रोत्रे-ಉಗುರುಗಳಿಂದ ಕಿವಿಗಳೆರಡನ್ನು-ears by nails

चिच्छेद : अच्छिनत्-ಕತ್ತರಿಸಿತು-cut (लिट्)

निग्रहज्ञः : दण्डाधिकारी-ಶಿಕ್ಷೆ ಜಾರಿ ಗೊಳಿಸುವವನು - executioner

बुद्ध्वा : ज्ञात्वा-ತಿಳಿದು-having known

ननन्द : तुतोष-ಸಂತೋಷಗೊಂಡನು-became happy

जहास : हासं चकार-ನಕ್ಕರು-laughed

प्राप्तसत्पतिः : लब्धसाधुपतिः-ಒಳ್ಳೆಯ ಪತಿಯನ್ನು ಪಡೆದ-having got a good husband

अभ्यासः

I एकवाक्येन संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत ।

1. माकन्दिका नाम नगरी कुत्र अस्ति ?
2. प्रव्राजकः वणिजः गृहं किमर्थम् अगच्छत् ?
3. के निर्विमर्शाः ?
4. राजपुत्रः मञ्जूषायाः अन्तः कं निक्षिपति ?
5. परिव्राजकस्य अवस्थां दृष्ट्वा कः जहास ?

II द्वित्रैः वाक्यैः संस्कृतभाषया कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा उत्तरं लिखत ।

1. कन्याविषये परिव्राट् वणिजः सकाशे किं वदति ?
2. प्रव्राजकः निजान् अनुचरान् किम् उवाच ?
3. राजपुत्रः मञ्जूषां प्राप्य किं करोति ?

III मञ्जूषातः सूक्तं पदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत ।

1. उपरि न्यस्तदीपायां............. क्षिप्यतां त्वया ।
2. भृत्यैरानाय्य सहसा...........उदघाटयत् ।
3. तमभ्यधावत् स्वकृतो मूर्तिमानिव...........।

दुर्नयः, गङ्गायाम्, कौतुकात्

IV पाठनाम उल्लिख्य अधोनिर्दिष्टसङ्ख्याकानां श्लोकानाम् अनुवादं कन्नड-आङ्ग्लभाषया वा कुरुत । **श्लोकसङ्ख्याः - २, ६, ८, ११, १४, २१**

V दशवाक्यैः संस्कृतभाषया कन्नडभाषया आङ्ग्लभाषया वा उत्तरं लिखत ।

1. प्रव्राजकः ।
2. 'निर्विमर्शा हि भीरवः' इति शीर्षिकां समर्थयत ।

VI रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत ।

1. प्रव्राजकः कामवशगः शठः च आसीत् ।
2. कन्या मञ्जूषायां प्रवेशिता ।
3. अनुचराः प्रव्राजकस्य वचनम् अपालयन् ।
4. परिव्राट् मौनं त्यक्त्वा उक्तवान् ।

VII संयोजयत ।

क	ख
जाह्नवी	मञ्जूषा
परिव्राड्	उपयेमे
ऊर्ध्वस्थदीपिका	कामवशगः
गान्धर्वविधिना	गङ्गा

— योग्यताविस्तारः —

कथासरित्सागरः गुणाढ्यस्य बृहत्कथाधारेण सोमदेवेन विरचितः अस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् कथाः लम्बकेषु उपनिबद्धाः । अस्मिन् कथापीठं, कथामुखं, लावाणकः इत्यादयः अष्टादश लम्बकाः वर्तन्ते । कथासरित्सागरे तृतीयलावाणकलम्बकस्य प्रथमे तरङ्गे (३० तम श्लोकादारभ्य ५३ तम श्लोकं यावत्) अयं भागः वर्तते । सि.हेच्. थानि इति पाश्चात्य विद्वान् १९२३ तमे वत्सरे अस्याः कृतेः आङ्ग्ल-अनुवादं कृतवान् । अनेन तु कृतेरस्य महिमा ज्ञायते ।

♦ दोषैकदृक् पुरोभागीनिकृतस्त्वनृजुः **शठः** । ♦ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः **शठो** नैकृतिकोऽलसः ।

♦ प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः।

♦ लम्बकक्रमः-नरवाहनदत्तजन्म, चतुर्दारिका, सूर्यप्रभः, मदनमञ्जुका, वेला, शशाङ्कवती, विषमशीलः, मदिरावती, पद्मावती, पञ्चलम्बकः, रत्नप्रभः, अलङ्कारवती, शक्ति यशोलम्बकः, महाभिषेकः, सुरतमञ्जरी ।

अनुशंसितग्रन्थः

1. कथासरित्सागरः - कन्नडपद्यानुवादः - डा. हेच्.वि. नागराजराव् । (क.अ.सा.अकादमि)

* * *

४. शून्या मेऽङ्गुलिः

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्-कालिदासः)

पीठिका

'शून्या मेऽङ्गुलिः' इति नाटकभागोऽयं महाकविकालिदासप्रणीता सर्वोत्कृष्टा कृतिरिति परिगणितस्य अभिज्ञानशाकुन्तलमिति नाटकस्य पञ्चमाङ्कात् सङ्गृहीतः । कविकुलगुरुरिति प्रसिद्धोऽयं कालिदासः अनितरसाधारणप्रतिभया संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे अद्वितीयः असदृशश्च ।

कालिदासस्य सर्वासु कृतिषु असाधारणकल्पनाप्रतिभया विजृम्भन्ते सरस-सरल-सुन्दरमनोहारीणि वाक्यानि, सरसपदावलीयुताः सुन्दरश्लोकाः । अस्य वैदर्भी काव्यशैली असामान्या । तत्र माधुर्यादि गुणाः अयत्नसिद्धाः विराजन्ते । उपमालङ्कारप्रयोगेऽयम् अन्यादृशः, 'उपमा कालिदासस्य' इत्युक्तिरेव अत्र प्रमाणम् ।

(**पूर्वकथा -** हस्तिनावत्याः राजा दुष्यन्तः मृगयार्थम् अरण्यं गत्वा अनन्तरं कण्वाश्रमं प्रविशति। शकुन्तला-दुष्यन्तौ परस्परम् अनुरक्तौ भवतः । तयोः अनुरागः गान्धर्वविवाहे पर्यवस्यति। राजा दुष्यन्तः अभिज्ञानरूपं स्वम् अङ्गुलीयकं शकुन्तलायै दत्वा हस्तिनापुरं निवर्तते । आपन्नसत्वा शकुन्तला राज्ञः स्मरणे निमग्ना । अतिथिसत्कारात् विमुखां शकुन्तलां दुर्वासमहर्षिः 'अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्ती सः प्रबोधितोऽपि त्वां न स्मरिष्यति' इति शपति । प्रियंवदया प्रार्थितः सः मुनिः 'किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापः निवर्तिष्यति' इत्युक्त्वा निर्गच्छति । सोमतीर्थतः प्रतिनिवृत्तः कण्वमहर्षिः दुष्यन्त-शकुन्तलयोः परिणयं ज्ञात्वा, ताम् अभिनन्द्य पतिगृहं प्रेषयितुं निश्चिनोति । शकुन्तलां पुरस्कृत्य शार्ङ्गरवः शारद्वतः गौतमी च ततः निर्गत्य दुष्यन्तस्य आस्थानम् आगच्छन्ति ।)

- पात्रपरिचयः -

कञ्चुकी - राजभवनस्य अधिकारी ।

दुष्यन्तः - हस्तिनावत्याः राजा, नायकः ।

वैतालिकः - स्तुतिपाठकः ।

शकुन्तला - कण्वमहर्षेः पोष्यपुत्री, नायिका ।

गौतमी - कण्वाश्रमस्था वृद्धा तापसी

शार्ङ्गरवः-शारद्वतः - कण्वशिष्यौ ।

सोमरातः - दुष्यन्तस्य कुलपुरोहितः ।

प्रतीहारी - द्वारपालिका ।

- - -

(ततः प्रविशति कञ्चुकी)

कञ्चुकी : **इदानीमेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम्। अथवाविश्रमयोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । कुतः -**

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिं दिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ।। १ ।।

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) **एषः देवः** (उपगम्य) **जयतु जयतु देवः। एते खलु हिमगिरेरुपत्यकारण्यवासिनः काश्यपसन्देशमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः। श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।**

राजा : (सादरम्) **किं काश्यपसन्देशहारिणः ?**

कञ्चुकी : **अथ किम् ?**

राजा : **तेन हि मद्वचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः। अमूनाश्रमवासिन श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हतीति । अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।**

कञ्चुकी : **यदाज्ञापयति देवः** । (इति निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये)

वैतालिकः : **विजयतां देवः ।**

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवं विधैव ।
अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ।। २ ।।

राजा : **एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः ।**

(इति परिक्रामति)

प्रतीहारी : **अभिनवसंमार्जनसश्रीकः सन्निहितहोमधेनुरग्निशरणालिन्दः । आरोहतु देवः ।**

राजा : (आरुह्य परिजनांसावलम्बी तिष्ठति) **वेत्रवति, किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?**

प्रतीहारी : **सुचरितनन्दिन ऋषयः देवं सभाजयितुमागताः इति तर्कयामि ।**

(ततः प्रविशन्ति गौतमी सहिताः शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः । पुरश्चैषां कञ्चुकी पुरोहितश्च)

कञ्चुकी : **इत इतो भवन्तः ।**

शार्ङ्गरवः : **शारद्वत,**

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरहो
न कश्चिद्वर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।
तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा
जनाकीर्णं मन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ।। ३ ।।

शारद्वतः : **जाने भवान्पुरप्रवेशादित्थंभूतः संवृत्तः ।**

शकुन्तला : (निमित्तं सूचयित्वा) **अहो, किं मे वामेतरन्नयनं विस्फुरति ?**

गोतमी : **जाते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते भर्तृकुलदेवता वितरन्तु ।** (इति परिक्रामति)

पुरोहितः : (राजानं निर्दिश्य) **भो भोस्तपस्विनः, असावत्रभवान्वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपालयति । पश्यतैनम् ।**

शार्ङ्गरव : **भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयम् । कुतः -**

भवन्ति नम्रास्तरवः फलागमैः
नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ।। ४ ।।

प्रतीहारी : देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि विश्रब्धकार्याः ऋषयः ।

राजा : (शकुन्तलां दृष्ट्वा) अथात्रभवती -

कास्विदवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ।। ५ ।।

प्रतीहारी : देव, दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।

राजा : भवतु, अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

शकुन्तला : (हस्तमुरसि कृत्वा, आत्मगतम्) हृदय, किमेवं वेपसे ? आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद् भव ।

पुरोहितः : (पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः । कश्चिदेषां उपाध्यायसन्देशः । तं देवः श्रोतुमर्हति ।

राजा : अवहितोऽस्मि । अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ?

ऋषयः : कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।
तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ।। ६ ।।

राजा : अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवांल्लोकानुग्रहाय कुशली काश्यपः ।

ऋषयः : स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा : किमाज्ञापयति भगवान् ?

शार्ङ्गरवः : यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम्। कुतः-

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि यच्छकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।
समानयंस्तुल्यगुणं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ।। ७ ।।

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति ।

शकुन्तला : (आत्मगतम्) किं नु खलु आर्यपुत्रो भणति ।

राजा : किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला : (आत्मगतम्) पावकः खलु वचनोपन्यासः ।

शार्ङ्गरवः : कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ।। ८ ।।

राजा : किं चात्रभवती मया परिणीतपूर्वा ?

शकुन्तला : (सविषादम्, आत्मगतम्) हृदय, साम्प्रतं त आशङ्का ।

राजा : कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

गौतमी : जाते, मुहूर्तं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां भर्ताभिज्ञास्यति।

राजा : (शकुन्तलां निर्वर्ण्य, आत्मगतम्)

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति
प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेति व्यवस्यन् ।
भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं
न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ।। ९ ।।

(इति विचारयन् स्थितः)

शार्ङ्गरवः : भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

राजा : भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः स्मरामि । तत्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

शकुन्तला : (अपवार्य) आर्यस्य परिणय एव सन्देहः । कुत इदानीं दूराधिरोहिण्याशा ।

शारद्वतः : शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम्।

शकुन्तला : (अपवार्य) इममवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मा इदानीं शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । (प्रकाशम्) आर्यपुत्र... (इत्यर्धोक्ते) संशयित इदानीं नैष समुदाचारः। पौरव, न युक्तं नाम ते तथा पुराश्रमपदे स्वभावोत्थानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्येदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ।

राजा : (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम् ।

शकुन्तला : भवतु ! यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं वक्तुं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाशङ्कामपनेष्यामि ।

राजा : उदारः कल्पः ।

शकुन्तला : (मुद्रास्थानं परामृश्य) हा धिक्! अङ्गुलीयकशून्या मेऽङ्गुलिः ।

(इति सविषादं गौतमीमवेक्षते)

गौतमी : नूनं ते शक्रावताराभ्यन्तरे शचीतीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम् ।

राजा : (सस्मितम्) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमति स्त्रैणमिति यदुच्यते ।

शकुन्तला : अत्र तावद्विधिनादर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।

राजा : श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला : नन्वेकस्मिन्दिवसे नवमालिकामण्डपे नलिनीपत्रभाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत्।

राजा : श्रृणुमस्तावत् ।

शकुन्तला : तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतक उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबतु इति अनुकम्पिना उपच्छन्दित उदकेन । न पुनस्तेऽपरिचयाद्धस्ताभ्याशमुपगतः। पश्चात् तस्मिन्नेव मया गृहीते सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि। सर्वः सगन्धेषु विश्वसिति । द्वावपि अत्र आरण्यकौ इति ।

राजा : एवमादिभिः आत्मकार्यनिर्वर्तनीनाम् अमृतमयवाङ्मधुभिः आकृष्यन्ते विषयिणः ।

गौतमी : महाभाग, नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्धितः अनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।

राजा : तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
-मन्यैर्द्विजैः परभृताः खलु पोषयन्ति ॥ १० ॥

शकुन्तला : (सरोषम्) **अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशिनः तृणच्छन्नकूपोपमस्य तवानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।**

राजा : **भद्रे, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न लक्षये ।**

शकुन्तला : **सुष्ठु तावदत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि, या अहं अस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमधोः हृदयस्थितविषस्य हस्तमुपगता ।** (इति पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति)

शार्ङ्गरवः : **इत्थमात्मकृतं प्रतिहतं चापलं दहति ।**

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्सङ्गतं रहः ।
अज्ञातहृदयेष्वेवं वैरीभवति सौहृदम् ।। ११ ।।

राजा : **अयि भोः, किम् अत्रभवतीप्रत्ययादेवम् अस्मान्संयुतदोषाक्षरैः क्षिणुत ?**

शार्ङ्गरव : (सासूयम्) **श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।**

राजा : **भोः सत्यवादिन्, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते ।**

शार्ङ्गरवः : **विनिपातः ।**

राजा : **विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयम् ।**

शारद्वतः : **शार्ङ्गरव, किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरोः सन्देशः । प्रतिनिवर्तामहे वयम् ।**(राजानं प्रति)

तदेषा भवतःकान्ता त्यज वैनां गृहाण वा ।
उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ।। १२ ।।

गौतमि, गच्छाग्रतः । (इति प्रस्थिताः)

शकुन्तला : **कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि । यूयमपि मां परित्यजथ ।** (इत्यनुप्रतिष्ठते)

गौतमी : (स्थित्वा) **वत्स शार्ङ्गरव, अनुगच्छति इयं खलु नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तरि किं वा मे पुत्रिका करोतु ।**

शार्ङ्गरवः : **(**सरोषं निवृत्य**) किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ?** (शकुन्तला भीता वेपते)

शकुन्तले,

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा
त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ।। १३ ।।

तिष्ठ, साधयामो वयम् ।

राजा : भोस्तपस्विन्, किमत्रभवतीं विप्रलभसे । भवन्तमेव गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।
दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः ।। १४ ।।

पुरोहितः : (विचार्य) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा : अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः : अत्रभवती तावदाप्रसवात् अस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इदमुच्यत इति चेत्, त्वं साधुभिरुद्दिष्टः। प्रथममेव चक्रवर्तिनं पुत्रं जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति, अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपनयनमवस्थितमेव।

राजा : यथा गुरुभ्यो रोचते ।

पुरोहितः : वत्से, अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला : भगवति वसुधे, देहि मे विवरम् । (इति रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरोधसा तपस्विभिश्च ।)

(नेपथ्ये) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

राजा : (आकर्ण्य) किं नु खलु स्यात् ।

पुरोहितः : (प्रविश्य, सविस्मयम्) देव अद्भुतं खलु संवृत्तम् !

राजा : किमिव ?

पुरोहितः : देव, परावृत्तेषु काश्यपशिष्येषु,

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा : किं च ।

पुरोहितः : स्त्रीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारात् उत्क्षिप्यैनां ज्योतिरेकं जगाम ।। १५ ।।

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति)

राजा : भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

पुरोहितः : (विलोक्य) **विजयस्व** । (इति निष्क्रान्तः)

राजा : वेत्रवति, पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी : इत इतो देवः । (इति प्रस्थिता)

राजा : कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।

बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे हृदयम् ।। १६ ।।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

।। इति पञ्चमोऽङ्कः ।।

श्लोकान्वयः -

१. भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव, गन्धवहः रात्रिं दिवं प्रवाति, शेषः सदा एव आहितभूमिभारः, षष्ठांशवृत्तेः अपि एष धर्मः ।

२. स्वसुखनिरभिलाषः लोकहेतोः प्रतिदिनं खिद्यसे अथवा ते वृत्तिः एवं विधा एव, पादपः हि मूर्ध्ना तीव्रम् उष्णम् अनुभवति, संश्रितानां छायया परितापं शमयति ।

३. महाभागः असौ नरपतिः अभिन्नस्थितिः, वर्णानाम् अपकृष्टोऽपि कश्चित् अपथं न भजते (इति) कामं, तथापि शश्वत् परिचितविविक्तेन मनसा इदं जनाकीर्णं हुतवहपरीतं गृहम् इव मन्ये । **(उपमालङ्कारः)**

४. तरवः फलागमैः नम्राः भवन्ति, घनाः नवाम्बुभिः दूरविलम्बिनः (भवन्ति), सत्पुरुषाः समृद्धिभिः अनुद्धताः (भवन्ति), परोपकारिणाम् एषः स्वभाव एव । **(अर्थान्तरन्यासालङ्कारः)**

५. पाण्डुपत्राणां (मध्ये) किसलयम् इव तपोधनानां मध्ये अवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या का स्वित् ? **(उपमालङ्कारः)**

६. त्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नः कुतः, घर्मांशौ तपति तमः कथम् आविर्भविष्यति ?

७. यत् त्वम् अर्हतां प्राग्रसरः स्मृतः असि, शकुन्तला च मूर्तिमती च सत्क्रिया, तुल्यगुणं वधूवरं समानयन् प्रजापतिः चिरस्य वाच्यं न गतः । **(उत्प्रेक्षालङ्कारः)**

८. ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं सतीम् अपि जनः अन्यथा विशङ्कते; अतः स्वबन्धुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः समीपे इष्यते ।

९. एवम् उपनतम् इदम् अक्लिष्टकान्तिरूपम्, प्रथमपरिगृहीतं स्यात् न वा इति व्यवस्यन्, भ्रमरः इव विभाते अन्तस्तुषारं कुन्दं (सपदि)भोक्तुं नैव शक्नोमि हातुं (च) नैव (शक्नोमि) । **(उपमालङ्कारः)**

१०. स्त्रीणाम् अशिक्षितपटुत्वम् अमानुषीषु सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः (तासु) किमुत; परभृताः स्वम् अपत्यजातम् अन्तरिक्षगमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति खलु । **(अर्थान्तरन्यासालङ्कारः)**

११. अतः सङ्गतं विशेषात् रहः परीक्ष्य कर्तव्यम्, अज्ञातहृदयेषु सौहृदम् एवं वैरीभवति । **(अर्थान्तरन्यासालङ्कारः)**

१२. तत् एषा भवतः कान्ता, एनां त्यज वा गृहाण वा, हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी उपपन्ना । **(अर्थान्तरन्यासालङ्कारः)**

१३. यदि क्षितिपः यथा वदति तथा त्वम् असि (तर्हि) उत्कुलया त्वया पितुः किम्, अथ तु आत्मनो व्रतं शुचि वेत्सि, (तर्हि) पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ।

१४. अहं मूढः स्याम्,एषा वा मिथ्या वदेत् इति संशये दारत्यागी भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शपांसुलः।

१५. सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च, स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनाम् उत्क्षिप्य अप्सरस्तीर्थं जगाम च ।

१६. प्रत्यादिष्टां मुनेः तनयां परिग्रहं न स्मरामि इति कामम्, तु बलवत् दूयमानं हृदयं मां प्रत्याययति इव । **(उत्प्रेक्षालङ्कारः)**

शब्दार्थः - टिप्पणी

उपरोधकारि : विघ्नकरमित्यर्थः-ತೊಂದರೆ ಕೊಡುವ-causing disturbance

लोकतन्त्राधिकारः : भुवनस्य धारणे अधिकारः-ಲೋಕಕಾರ್ಯವನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವ ಹೊಣೆ-the office of governance

गन्धवहः : मारुतः-ಗಾಳಿ-the wind

गन्धं वहतीति गन्धवहः

षष्ठांशवृत्तिः : प्रजाभिः उपार्जितस्य द्रव्यस्य षष्ठांशः तेन वृत्तिः(जीविका)-ಆರರಲ್ಲಿ ಒಂದು ಪಾಲಿನಿಂದ ಜೀವಿಕೆ (ರಾಜರಿಗೆ)-sustenance from one sixth (1/6) of the produce-षष्ठश्चासौ-अंशश्च षष्ठांशः, तेन वृत्तिः यस्य, तस्य षष्ठांशवृत्तेः

नियोगः : आदेशः-ಆದೇಶ-order

उपत्यकारण्यवासिनः : पर्वतासन्नभूमौ अरण्ये निवासकर्तारः-ತಪ್ಪಲು ಪ್ರದೇಶದ ಅರಣ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುವ-those whose abode is in the forest, at the foot of the mountain.

उपत्यका च तत् अरण्यं च उपत्यकारण्यम्, तस्मिन् वसन्तीति **उपत्यकाद्रेरासन्नभूमिः-अमरः**

स्वसुखनिरभिलाषः : स्वस्य आनन्दानुभूतिः ततः निरभिलाषः-ತನ್ನ ಸುಖದ ಅಭಿಲಾಷೆಯನ್ನು ತೊರೆದವನು-Regardless of personal comforts स्वस्य सुखात् निर्गतः अभिलाषः यस्य सः

तीव्रमुष्णम् : तीक्ष्णम् उष्णतायुक्तं घर्म-ತೀವ್ರ ಬಿಸಿಲಿನ ತಾಪ-the scorching heat

क्लान्तमनाः : श्रान्तमनाः-ದಣಿದ ಮನಸ್ಸುಳ್ಳ-having a fatigued mind

क्लान्तं मनः यस्य सः क्लान्तमनाः तस्य क्लान्तमनसः

अभिनवसंमार्जनसश्रीकः : नूतनतया संमार्जितेन सुशोभितः-ಇದೀಗ ಗುಡಿಸಿದ್ದರಿಂದ ನಿರ್ಮಲವಾದ-being newly swept and cleaned

अग्निशरणालिन्दः : यज्ञशालायाः बहिर्द्वारप्रदेशः-ಅಗ್ನಿಶಾಲೆಯ ಪ್ರವೇಶದ್ವಾರ-the entrance of the yajnashala

प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके-अमरः

सन्निहितहोमधेनुः : समीपस्थितयागधेनुः-ಹೋಮದ ಆಕಳು ಹತ್ತಿರದಲ್ಲಿರುವ ಯಾಗವೇದಿಕೆ- (the sacrificial altar) which had the milching cow close by होमाय धेनुः होमधेनुः, सन्निहिता होमधेनुः यस्य सः

सुचरितनन्दिनः : सुचरितेन सन्तुष्टाः-ಒಳ್ಳೆಯ ನಡತೆಯಿಂದ ಸಂತುಷ್ಟರಾಗುವ-those who are pleased by the good conduct-सुचरितेन नन्दितुं शीलं येषां ते

सभाजयितुम् : सम्मानयितुम्-ಸಮ್ಮಾನಿಸಲು-to honour

पुरस्कृत्य : अग्रे कृत्वा-ಮುಂದೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡು-having her in front **(नमः पुरसोर्गत्योः)**

अभिन्नस्थितिः : रक्षितमर्यादः-ಸದ್ವರ್ತನೆಯನ್ನು ಮೀರದ-swerves not from the path of righteousness-भिन्ना मर्यादा स्थितिः न भवति यस्य सः